१३
२२

९३
22

ग्रन्थ

ग्रन्थनाम:-	"मयूखमालिका" (शास्त्रदीपिकाव्याख्या)	
कर्तृनाम:-	सोमनाथः	
विषयः:-	पूर्वमीमांसा	

2252

Mayukhamalika.
Somanatha
Purvameemamsa

सोम "मयूखमालिका"

गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानैः शेषविनियोगलक्षणमुक्तमिति भाष्येऽस्त्याद्युक्त्याश्रुत्यादिव्यतिरिक्तं शे
षत्वे प्रमाणांतरमस्तीत्यवगमादुपादानाख्यप्रमाणगम्यशेषप्रयुक्त्यधिकारोऽत्यसाव्येव चतुष्टयमस्याध्यायार्थ इति
वदंति तं मतमुत्थापयति तत्पुनरिति भाष्येऽस्त्यादिकीर्तनं विवक्षार्थं चित्स्याद्युपपन्नं न प्रमाणांतरसद्भावेन गमकं वि
वक्षार्थे विकल्पे चपरीक्ष्यं गौकार्यमित्यभिप्रायेण प्रतिवदिमुद्घाटयति अपि वेति शेषकर्तृत्वस्य विवक्षितत्वेऽन्वमाह उद्देमे
वेति उपादानप्रमाणनिरासस्य न्यायरत्नमालादौ प्रपंचनादिह दिङ्मात्रं प्रदर्शितं तदेव यस्मिन्प्रीतिः पुरुष
स्य तस्य लिप्सार्थलक्षणाविभक्तत्वात् ननु लक्षणाभिधानं प्रयुक्त्यनुगुणमित्यत आह वक्ष्यमाणयोरिति क
रिष्यमाणः कर्तव्यार्थः पुरुषार्थविचारोपयोगित्वात् नासंगतमिति भावः यस्मिन्कृते प्रीतिः स पुरुषार्थ इति
सोऽत्र लक्षणमनुपपन्नं तत्र प्रीतिशब्देन खाविषयमात्रोक्तौ कर्तव्यार्थातिव्याप्तेः स्वारसिके खाविषयोक्तौ पश्वादि
फलकर्मण्यव्याप्तेः स~~स्विके खाविषयोक्तौ पश्वादिफलकर्मण्यव्याप्ते~~ अतः कर्तव्यार्थत्वमित्रं घटितमेव लक्षणं वाच्यमि
त्याशयेन सूत्रानुपात्तमपि कर्तव्यार्थलक्षणं प्रथममाह यदिति गोदोहनादेर्वस्तुतः कर्तृत्वप्रकारकत्वेऽपि कर्तृ
प्रकारोद्देशेन विधानाभावेन भावनाकर्मभावपरिग्रहणार्थत्वेन विधानाभावान्न कर्तव्यार्थत्वं एवमाधानाध्यय
नयोरपि अश्रमार्थज्ञानमात्रार्थत्वेन विधीयमानक्रत्वपूर्वसाधनोद्देशेन विधानाभावेनावहननादेरिव कर्थमा

शास्त्रदीपिकाव्याख्या ।
सोम[illegible]प्रणीता ।

ऽङ्गभेदर्जनात्तत्र कर्मभेदस्सिद्धार्थं फलस्यानुपादेयत्वमेव वक्तव्यं न त्वविधेयत्वमपि विधेयत्वेऽपि दर्शनादिवत्

सीम० ४ ४ वपरिपूर्णार्थत्वाभावात्तत्र कृतत्वार्थमिति भावः ननु कृतत्वार्थत्वान्यत्वं न पुरुषार्थत्वलक्षणमाधानाध्ययनयोरतिव्या
प्तेरितिशंकां निराकर्तुं कारणं फलं चेत्युक्तमर्थभावः शास्त्रानपेक्षेच्छाविषयभाव्यकभावनांशत्वे सति कृतत्वा
र्थभिन्नत्वं पुरुषार्थत्वलक्षणं विवक्षितमिति भावः नाधानाध्ययनयोरतिप्रसंगः तयोरग्न्यर्थत्वाज्ञानभाव्यक
भावनाकारणत्वेऽपि अग्नेरर्थत्वात्तस्य च आहवनीये जुहोतीत्यादिशास्त्राधीनेच्छाविषयत्वेन तदनपेक्षे
च्छाविषयत्वाभावेन तादृशभाव्यकभावनांशत्वाभावादिति सूत्रार्थस्तु यस्मिन्पदार्थे कृते पुरुषस्य प्रीति
स्वर्गादिलक्षणोपजायते तद्दर्शपूर्णमासादिः पुरुषार्थः यत्नस्तस्य लिप्सानुष्ठानमर्थलक्षणं पुरुषार्थ
भक्तलादिती संत १ स्य प्रीत्याख्यविशिष्टफलस्य यस्मिन्कृते प्रीतिर्भवतीति सूत्रे प्रसाददलभ्यत्वात्कृतलक्षणसूत्रानुगुणं पर्वोध्य स
विचारशास्त्रे लक्षणकथनं भ्रांनात्यंतसंगतमित्यनुशयानो भाष्यानुक्रममपि वर्णकान्तरमाह अथवेति
न च फलस्याविधेयत्वं द्वितीय एवोक्तमिति वाच्यमनुपादेयसमभिव्याहृतं सन्निधिः कर्मभेदकत्वोपमत्तेस्त
स्मादिहैव प्रयुक्तिविशेषसिद्ध्यर्थं तद्विचार्यमिति भावः फलांशस्य विधेयत्वाभावे चोदनागम्यत्वमेव न स्या
त् तस्मात्करोति कर्तव्यं तेषां कृत फलांशस्यापि विधेयत्वाद् शास्त्रय विशिष्टगोचरो विधिरित्याशंकावत्तत्फ एम०
लांशेऽपि प्रयोजकत्वं इति पूर्वपक्षमाह विधेयेति यथा ज्योतिष्टोमादेः स्वरूपेण लोकसिद्धस्यापि फलसाध ४

नत्वस्य विधिप्रमाणकत्वाच्चोदनागम्यत्वमेवं फलस्यापि तत्साध्यत्वस्यान्यतश्चानवगमाद्विधेयेकप्रमाणत
याचोदनागम्यत्वमुपपद्यते नचैतावता विधेयत्वापत्तिः नह्यज्ञातज्ञानेयत्नं विधिः किंत्वप्रवृत्तप्रवर्तनं तेन
यत्रप्रथमं प्रवृत्तिः पुरुषो विधिवशात्प्रवर्तते तद्विधेयं फले च प्रथममेव रागात्प्रवृत्तिः मन्नसिद्धं ज्ञाता
न हि फलमानसप्रवृत्तिरन्याकायवचनचेष्टारूपा प्रवृत्तिर्विध्यधीनापि संभवति विशिष्टरागाद्वरोपिच
विधिर्येद्विशेषणे प्रवृत्तिरन्यतो न लभ्यते तत्रैव प्रवर्तको नान्यत्रेति न फलस्य विधेयत्वमिति सिद्धांतमाह
रागत इति प्रयोजनं पूर्वपक्षे श्येनयागफलस्याभिचारस्य हिंसात्मकस्य विधेयत्वेन तत्र न हिंस्यादिति निषे
धाप्रवृत्तिः सिद्धांते तु तत्प्रवृत्तिरिति यस्मिन्स्वर्गादावनुभूयमाने पुरुषस्य प्रीतिस्तृप्तिर्भवति तस्य फ
लेष्वार्थलक्षणा स्वारसिकीतियावत्फलस्य प्रीत्या अविभागादिति एवं वा गोदोहनेनेति गावो यस्मिन्दु
ह्यन्ते तेनेत्यर्थः किमिति किं क्रतुपुरुषोभयार्थमुत केवलं पुरुषार्थमित्यर्थः फलरूपविशेषणोक्त
तु विधेरप्रयोजकत्वेपि गोदोहनरूपविशेषणे प्रयोजकत्वमस्त्विति प्रत्यवस्थानात्संगतिः पक्षेति पक्षा
त्तस्यैव धमात्रार्थत्वेपि प्रकृते कर्मसमभिव्याहारात्क्रत्वार्थकत्वमिति भावः क्रतूपकारकत्वादिति नचोप
कारकत्वलक्षणं शेषत्वं न भवतीति तत्रीयेनिराकाङ्क्षेण विधितएव तादर्थ्यस्यावक्तव्यत्वात् कथमुपकारक

सोम-४ त्वात् क्रत्वर्थत्वमुच्यत इति वाच्यं सत्यमिदं प्रकारकत्वे सर्वं यदार्थं माहित्वात् प्रयोगविधिना क्रतूपकारायगोदोहन
५ स्याप्यवश्यं विधेयतया क्रत्वर्थत्वोपपत्तेरिति पूर्वपक्षाभिमन्यत इति भावः भवेदेवं क्रत्वर्थत्वं यदि प्रयो
गविधिर्गोदोहनं विदध्यात् स तु पुरुषार्थे नैव गोदोहनेन प्रसंगात् क्रतूपकारसिद्धिं दृष्ट्वा स्वभावसिद्धत्वान्न
तत्र व्याप्रियते तेन स तु प्रयुक्तकारकत्वेन गोदोहनस्य क्रत्वर्थत्वमित्याशयेन सिद्धान्तमाह नैवमिति पुरुषा
र्थमेवेति ननु यथा हि षिषितिद्धिकामाय विघनं कुर्यात् स्रुग्भित्यान्नाद्यकामाय जुहुतिस्वर्गकामय इत्यनेन
वृष्ट्यादिफलार्थं यत् सौभरं न द भ्रेत्याद्यां हिंषादयो विधीयते न भासर्वेभ्यः कामेभ्य इत्यनेन दर्शपूर्णमा
सयोः पश्वर्थत्वस्यापि सद्भावात् पशुफलार्थं दर्शपूर्णमासप्रणयनानार्थतया गोदोहनविध्युपपत्तेः क्र
पमस्य पुरुषार्थत्वमिति चेन्नैवं तत्र हिंषादीनां फलाय विधीयमानानामाश्रयो न लभ्यते प्रकृतस्य सौभ
रस्याश्रयत्वायोग्यत्वाद्ग्रामस्य स्वाच निधनस्य प्रकृतत्वादित्याश्रित्य विधानात् संभवात् सौभरस्यानियमेन
हींषादिनिधनसंबंधस्याप्राप्तत्वेन तत्रियममात्रविधानेन लाघवाच्च तत्र वृष्ट्यादिसाधन सौभरंमितया
हींषादिविधानसंभवेपि प्रकृते प्रणयनस्याश्रयत्वाच्च क्रतुविलोपप्रसंगाद्वंगस्याप्यसामर्थ्यात्त्व हिर सोम॰
नुष्ठेयोग्यस्य प्रकृतत्वेन तदाश्रितस्य सात्ताफलार्थतया गोदोहनस्य विधिसंभवे पशुकामशब्दस्य ततसा ५
नमकं गत क्रतुरेव स्वपि स्वर्थं जीवनमात्रे द्रव्यविनियोगमनुमन्यते इतित स्कल क्रमत्वात्तुवाद इत्यर्थः अनुमान

यन दर्शपूर्णमासतन्त्रगणीमध्यगीकृत्य क्रत्वर्थतया विध्ययोगात् क्रतोश्चमसावरुद्धत्वया गोदोहनस्यार्थत्वात्प्र
प्रस्य विधाने गौरवाच्च फलाय गुणविधिर्वायमिति वैषम्यादिति भावः इमं विचारमध्याये संगमयति
इति फलेति इदं चापाततः गोदोहनादेः क्रत्वर्थत्वेपि क्रतुप्रयुक्त्यभावात् फलस्य पुरुषाभिलषितत्वे
न फलप्रयुक्तेः शीघ्रत्वपाफलप्रयुक्तिर्नैव क्रतूपकारसिद्ध्या क्रतोस्तत्प्रयुक्तौ उदासीनत्वात् एवं च
पूर्वोत्तरपक्षयोः फलप्रयुक्तमेव गोदोहनं न क्रतुप्रयुक्तमिति नातीवायं विरोचात्र संगत इति इत्थं वी
मिर्ववीनन्तु न तावदत्र द्रव्यार्जनमुदाहरणं तस्याविहितत्वेन विध्येकगम्यक्रत्वर्थत्वायोग्यत्वात् न चापित
त्रियमः वस्य मानादो प्रदुष्टत्वादिति युक्तमिति किमिहेति द्रव्यार्जनस्याविहितत्वेपि तद्रूपायस्य प्रतिग्र
हादेर्विहितत्वेन तद्विधेश्च प्रतिग्रहाद्यर्जितद्रव्येणैव क्रतोरुपकुर्यादित्येवमर्थे पर्यवसानात्तदा द्रव्या
त्व र्जनस्य क्रत्वर्थयोग्यत्वं संभवतीत्याशयेनोत्तरमाह द्रव्यार्जनमिति अर्जनशब्दस्य कारणसाधनत्वभ्रमं
व्युदस्यति द्रव्यस्येति इत पुरुषार्थेति अत्र सिद्धान्ते पुरुषार्थत्वेन पुरुषं प्रति प्रधानत्वेन लक्षणाप्रवृत्तत्वं संभ
वति तस्य विध्येकसमधिगम्यत्वेनाविहितस्यार्जनस्य तदसंभवात् तस्मात् क्रत्वर्थत्वाभाव एव सिद्धान्त
कोटेरर्थो द्रष्टव्यः गोदोहनवदिह पुरुषार्थत्वावेदकश्रुत्यभावादप्रत्यक्षं क्रत्वर्थत्वमिति प्रत्यवस्थानदृ

सोम४ गतिः ननु नियमस्य पुरुषार्थत्वेनाप्यर्थवत्त्वसंभवतीति शंकां निराकुर्वन्नस्तोकं व्याचष्टे प्रतिग्रहेति आर्जि
६ तोद्देशेन विधीयमानस्य नियमस्यार्जनमतंत्रीकृत्य स्वातंत्र्येण पुरुषार्थत्वं न संभवतीति भावः नियमस्यार्जनांग
त्वमात्रेण कथमर्जनस्य क्रत्वर्थमित्यत आह स्वरूपेति ननु नियमाभावे यथाक्रतु निष्पत्तिसंभवान्नत्राप्यानर्थक्यं तुल्य
मित्याशंक्य भवेदेवं क्रतुस्वरूपार्थमित्यत आह लोके क्रत्वपूर्वार्थत्वे तु नायं दोष इत्याशयेनाह तथा सतीति अदृष्टत्वादि
ति अदृष्टत्वादेव तत्तत्प्रतिग्रहादिव्रत्नियमं विना निष्पत्तिरेवं सैव श्रवणात् क्रत्वर्थस्यैवार्जनस्य तन्नियमविधावुद्देश्य
त्वमित्यर्थः यदि द्रव्यार्जनं क्रतुप्रकरणे पठितं स्यात्तदा व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादौ व्रीहिमात्रस्योद्देश्यत्वश्रवणेपि व्रीहिभि
र्यजेतेति प्रकृतार्थानां व्रीहीणामुद्देश्यत्ववत् क्रत्वर्थस्यैवोद्देश्यत्वं स्यान्न च तदस्तीत्याशयेनाह प्रकरणेति सं
निधिपरिग्रहार्थं आदिशब्दः एवं च विशिष्य कस्यचिद्द्रव्यार्जनविशेषस्य क्रत्वर्थतया विहितस्योद्देश्य
ने त्वाभावात् अर्जनमात्रमेवोद्देश्यमिति आर्जनमात्रस्यैव नियमांगत्वेन तद्बलात् भवक्रत्वर्थत्वं द्रव्यार्जन
मात्रस्यैव न्याय्यमित्याह तस्मादिति एवं चेति सर्वस्यैव द्रव्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे सति प्रतिग्रहाद्दहन्त्यत्रयेत्ता
ने मवतेषु रोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिति तामंतेष्टेरेतामेव निर्वपेद्यस्य हिरण्यं नश्येदित्यादीनां च क्रत्वर्थग्रह एम०
गा हिरण्यादिदाहनाशादिनिमित्ते विधीयमानानां भिन्नेतु होतीत्यादिवत् क्रतुनिमित्तिकाङ्गत्वोपपत्तेः एव ६

कफलंनकल्पनीयमितिलाघवंस्मिन्पक्षेपुरुषार्थत्वपक्षेतुनामवत्वादीनांक्रत्वर्थत्वेप्रमाणाभावात्
फलकल्पनागौरवंस्यादित्यर्थः ननुक्रत्वर्थत्वेप्यर्थवादिकंफलमवर्जनीयमितिशंकांनिराकर्तुंखादिरत्वव
दित्युक्तं यस्यखादिरःस्रुवोभवतीदं छंदसामेवरसेनावघंतिखादिरत्वादीनांक्रत्वंगत्वापत्त्यार्थवादिकफला ती
येस्यातद्वदिहापीत्यर्थः नचैवंक्रतुमध्यएवद्रव्यार्जनंस्याद्गणानांप्रधानकालकर्तृत्वादितिवाच्यं याज
नाध्यापनयोः क्रतुमध्येनुष्ठातुमशक्यत्वात्प्रतिग्रहस्यापिनियमेनक्रतुमध्ये दुर्लभत्वाच्चक्रतुविलो
पप्रसंगाद्गंगस्याप्यस्यसामर्थ्यात्बहिरनुष्ठानोपपत्तेरित्याशयेनोपसंहरतितस्मादिति ननुवर्णानांतुकर्म
र्णामस्यत्रीणिकर्माणिजीविकाइतिस्मृतेःपुरुषार्थत्वमेवेत्यतआहतथाचेतिन्यायोपबृंहितत्वात्प
तार्थमितिप्रवेत्तोस्पेतिपर्णत्वितिस्मृतिस्तुजीवनलोपेक्रतुलोपप्रसंगात्क्रतुरेवहस्वविध्यर्थेनमात्रे जीव
द्रव्यविनियोगमनुमन्यतइतितत्फलप्राप्तानुवादइत्यर्थः।अनुमानेनेतिउपायनिमविधिमूलकानुमा
नेनेत्यर्थः॥ध्यशाद्धस्वचिंतयुत्तयंतंवदन्श्लोकंव्याचष्टेरागेतिनन्वेवंद्रव्यस्यक्रत्वविनियोज्यत्वात्
क्रतुनिर्वृत्तिर्नस्यादतआहक्रत्वपीतिननुक्रतुस्वविधिप्रयत्नमेवजीवनमात्रेद्रव्यविनियोगमनुमन्य
तइत्युक्तमित्यरवारस्यादाह इत्येतियत्किंचिदंगानुष्ठानस्यैवदर्शपूर्णमासोपक्रमत्वादुपवासम

सोम४

सुवर्णास्त्रोकार्षीव्रते योदर्शपूर्णमासयाजीसन्नमावास्यांवापौर्णमासींवातिपातयेत्तंदित्यनुपक्रमदर्शनं
नोपपद्येदित्यर्थः इदंचातिपातनमनुपक्रमइत्याश्रित्योक्तं अत्र त्वनुष्ठानमनिपातनमित्याश्रियमाणेऽङ्
गानुष्ठानेपिप्रधानानुष्ठानाभावेनोक्तदोषाभावादितिद्रष्टव्यं दृष्टार्थत्वबलादपिपुरुषार्थत्वमेवन्या
य्यमितरथाक्रत्वपूर्वेलक्षणादृष्टार्थत्वस्यादित्याशयेनाह एवंचेति नन्वेवंनियमापूर्वंकथंनस्याद्यथाकथंचि
दर्शितेनापिहेतुप्रतिघातादिपुरुषकार्यसिद्धेः इत्यतआह नियमइति नन्वेवंदृष्टार्थत्वेसतिह्यश्रुतप्रत्य द
वायपरिहारः क्रत्व॰ यादृष्टकल्पनापेक्षयाक्लृप्तेनक्रत्वपूर्वेणैकवाक्यताया ज्यायस्त्वात् क्रत्वर्थत्वमे
वनियमस्यापन्नमित्यतआह दृष्टमपीति क्रत्वपूर्वस्याश्रुतत्वेपिनतन्नियमफलकल्पनासमयेऽप
स्थितंतद्रूपस्यापकप्रकरणाद्यभावात् पुरुषगतंतुप्रत्यवायपरिहाररूपमदृष्टफलंनियमस्यपु
रुषार्थोद्देनविषयत्वात् तद्वाराउपस्थितंतेनाश्रुतमपिपुरुषगतमेवादृष्टंपरिकल्प्यतदर्थत्वमेव
नियमस्यस्वीकार्यमित्यर्थः एवंचनियमोद्व्याज्ञेनोद्देशेननविधीयते किंतुउभयाज्ञेनमाश्रित्यपुरुष
गतादृष्टार्थतयैवविधीयतइतिनियमस्यद्व्याज्ञेऽङ्गत्वमेवनास्तीतिनतदङ्गतानिर्वाहार्थंद्व्याज्ञेनस त्व०
क्रत्वर्थत्ववाच्यमितिभावः ननुप्रतिग्रहस्यप्रत्यवायजनकत्वेऽत्रतद्भूमे ॥ वयथाप्राप्तिप्रतिग्रहीतव्यं

न्न

स्यान्न च तदुक्तं प्रतिग्रहः समर्थोपि प्रसंगात्तत्र वर्तयेदिति निषेधादित्याशंक्य नियमस्तु काममदृष्टार्थ इत्य
स्य तात्पर्यमाह तेनेति प्रतिग्रहादिति नियमविधेः पापांतरप्रतिबंधपरत्वेऽपापांतरोत्पत्तौ यत्पुरु ला
षः प्रत्यवैतीति दूषितं तावन्मात्रं कल्प्यते ननु प्रतिग्रहोऽपि किंचिददृष्टमिति नोक्तदोष इत्यत आह प्राभाकरमतं
दूषयंतीति पितु मनुवदन्ति केचिदिति तदिति किं क्रत्वर्थोऽयमपरिग्रहः उत पुरुषार्थ इति इयमपरिग्रहशब्दा
वगतायाः इयम्प्राप्तेराक्षेपे विचारणादिति भावः तथा च सतीति नियमस्यैव विचार्यत्वे नियमार्जितस्यैव क्रत्व
र्थता या इयमात्र सा पूर्वपक्षेपि क्रत्वर्थत्वव्यभिचाराभावात् क्षामवत्यादीनां क्रत्वर्थत्वसिद्ध्युपन्यासः पूर्वप
क्षिणो संगतः स्यादित्यर्थः ननु यद्यपि नियमार्जितद्रव्यं पुरुषार्थं संभवति तथापि न तदा तथापि न तद
पत्तिमतः क्षामवत्याद्यधिकारः तथात्वे नैमित्तिकाधिकारे सति प्रयुक्त्यंतरकल्पनाप्रसंगात् अतः प्र
युक्तिकल्पनागौरवपरिहाराय क्रतुप्रयुक्तिसिध्यर्थं क्रत्वर्थधनापत्तिमत एव क्षामवत्याद्यधिकार
तदुपन्यासो युक्त इति चेत् न एवं तथा सति सिद्धांतेपि प्रयुक्तिलाघवात् क्रत्वर्थत्वेवस्यापदि नैमित्तिकाधि
कारस्य मत्कृत्वा सिद्धांते नैमित्तिकाधिकारोऽङ्गीक्रियेत तर्हि पूर्वपक्षेपि न तएवं नैमित्तिकाधिकारत्वात्
पत्त्या क्रत्वर्थत्वं न स्यान्न स्यात्परमते तेषां क्षामवत्यादीनां पूर्वपक्षे क्रत्वर्थत्वं सिद्धांते तु नैमित्तिकाधिका

सो०म०४ त्वमिति विशेषो दुर्लभः न च सिद्धांते क्रत्वर्थत्वाभावाद् द्रव्यस्य क्रत्वर्थद्रव्यापत्तिमतोऽधिकारो न संभवती
८ ति वाच्यं सिद्धांते पूर्वपक्षवत् नियमोपार्जितस्य सर्वस्य द्रव्यस्य क्रत्वर्थत्वाभावेपि हिरण्येन श्रीणातीति हि
रण्यपाशिरभिमुख्यो नीत्यादिप्रातिस्विकवचनैः क्रतुविनियुक्तस्य द्रव्यस्य क्रत्वर्थत्वावश्यंभावेन तादृश
द्रव्यापत्तिमाद्य क्रत्वर्थत्वोपपत्तेरिति भावः सोपि न स्यादिति नि पुरुषार्थं द्रव्यस्य पूर्वपक्षेपि संभवादि
त्वमेव हेतुरनुवर्तनीयः ननु पुरुषार्थद्रव्यसंभवेपि पूर्वपक्षमाने क्रत्वनुष्ठानसमये यत् क्रत्वर्थद्रव्यार्जनं
तत् प्रक्रमादेव दर्शपूर्णमासादेरपि प्रक्रांतत्वाद् अनुपक्रमदर्शनं न स्यादिति आपादनं संभवतीत्यत आह द्र
व्यार्जनमिति पक्षमाने हि समये क्रियमाणस्यार्जनस्य तन्मात्रार्थत्वेन गत्यमाणविशेषतया सर्वक्रत्वर्थत्वा
भावेन तत्र क्रमप्रमात्रात्र सर्वक्रतूपक्रमप्रसक्तिरिति भावः प्रयोजनं पूर्वपक्षे प्रतिग्रहाद्यर्जितस्यैव द्रव्य
स्य क्र[illegible] तादृशप्रयोगसिद्धांते तु यथा कथंचिदर्जितस्यापीति तद्रव्यार्जितकर्माणि पुरुषार्थानि अत्र प
र्युदासपक्षे क्रत्वर्थत्वं तद्द्रव्यभंक्रतूपस्थापकाभावान्न चानीतत्वेन संकल्पस्यैव तद्रव्यक्रतूपस्थाप
कत्वं संभवतीति वाच्यम् नीतत्वेन क्रत्वभिधानाभावेन क्रतूपस्थापकत्वाभावात् फलकल्पनाभयाच्च ला०
त्वा लाघवतर्कमात्रतया स्वतः प्रमाणत्वाभावेन तन्मात्रेण क्रत्वर्थत्वासिद्धिः स्यात् पर्युदासपक्षेपि पूर्वप ८

त्तोक्तिः प्रौढिवादमात्रमितिमनसिनिधायतदर्थसंग्रहमाह तथेतिप्रतिषेधइतिईक्षणंकर्त्तव्यं यत्तत्रेत्ये
वेकस्यापिपदस्यलक्षणंविनैवकर्त्तव्यतानिषेधप्रतीतेः प्रतिषेधेसर्वत्राऽश्रुतिवत्तेइत्यर्थः पर्युदासइति
।त्रन्वीक्षणसंकल्पोहि पर्युदासपक्षेविधेयस्यचेक्षणविरोधित्वादीक्षतिधातुनानञ्भ्यांभाभ्यांलक्षयित
व्यइत्यर्थः यद्यपिचतुर्विधपदेचात्रद्विविधस्यैवार्थनिर्णयः क्रियतेसंप्रयोगात्तेनोपसर्गनिपातयोः न
ग योरर्थाभिधानेद्वित्वंनैवविद्यते यदर्थद्योतकौतौतुवाचकत्वविरोधित्वस्यविचार्यतइत्याकृत्यधिकरण
वार्त्तिकरीत्यानिपातत्वान्नञःश्रुतिवत्त्वंचानुपपन्नंतथापिसतिधातोर्निषेधवाच्यकत्वविरोधित्वलक्षकत्वयोः
नद्वःपदद्वयसंग्रहानहंकृतत्वात् नञोश्रुतवत्त्वलक्षकत्वोक्तिरितिध्येयं ननुब्राह्मणोनहंतव्यइत्यादिवत्
प्रतिषेधेपिपुरुषार्थत्वंकिंनस्यादित्यतआहसचेतिप्रीतिंगृह्णातीतिप्रीतिगृह्णमेवावर्त्तवर्त्ततेतस्याएवप्रीतिप्रवृ
पस्थितेः ब्राह्मणोनहंतव्यइत्यत्रतुवैदिकस्यवधस्याभावादगत्यापुरुषार्थत्वमितिभावः ननुहंतमादि
त्यमीक्षेतेतियत्तत्रेतिनिषेधोनोपपद्यते निषेधेनिषेध्यस्यादित्येक्षणस्यानुपपत्तेनतस्यानुपपत्त्यदेनवि
शेषमशक्यत्वादित्याशंक्यआदित्यमीक्षेतेतियत्तत्रोद्यतमितिवचनमत्रांगीकारात्रविशिष्टानुवादो
पइत्याशयेनाहतेनेतिननुकर्मांगभूतस्यादित्येक्षणस्यनिषेधेविहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पस्यान्न

सोम.४ ६ चविधेरादित्यमात्रविषयतया प्रतिषेधस्योपदवस्थादित्यविषयतया भिन्नविषयत्वान्न विकल्प इति वाच्यं सा
मान्यविशेषभावेन भिन्नविषयत्वेपि विकल्पस्यावर्जनीयत्वाद्ग्रमिपर्युदासाधिकरणे सामान्यविषयस्या
पि निषेधरूपत्तीव्यत्वविशेषविषयप्रतिषेधेन तुल्यबलत्वादिकल्पस्यैव प्रकारेणावश्यमापन्नत्वात्र च दि
कालविशेषादित्वानार्थतयान्नतवदनवत्क्रतूपकारतामात्रेण प्रसक्तं यदीक्षणं तस्यायं प्रतिषेधः
तेन विहितस्य प्रतिषेधो न भवतीति न विकल्पापत्तिरिति वाच्यं क्रत्वर्थतया विहितत्वाभावे क्रतूपकारताम
त्रेणावैदिकत्वाभावेनवैदिकत्वसामान्याद्क्रतुस्यक्रतुनिवेशस्यासिद्धिप्रसंगादिति चेन्नैव क्रत्वनुपहाय प्र
तिषेधस्येति विकल्पस्यान्याय्यप्राप्ततयादोषत्वाभावादिति भावः पुरुषार्थत्वे फलकल्पनागौरवापत्तिरपि क्र
त्वर्थत्वमेवेष्टव्यमित्याह फलं चेति अथापीति क्रत्वर्थत्वपक्षेप्यादित्यानीक्षणसंकल्पं कुर्यादित्येवमेव पर्यु
दासः न तूद्यदवस्थाद्यनापन्नादित्येक्षणं कुर्यादित्येवंरूपः आदित्येक्षणविधिसान्निध्याम्नानाभावेन त
देकवाक्यत्वाभावेन तथा पर्युदाससंभवादेकवाक्यत्वाभावेपि पर्युदासाश्रयणे नत्तौ यशोकरोतीत्यादाव
पि पर्युदासप्रसंगादिति ध्येयं फलकल्पनाभयात् क्रत्वर्थत्वस्य विश्वजिद्रात्रिसत्रहिरण्यभरणादावपि वक्तुं राम०
शक्यत्वान्नैषामप्येतदधिकरणविषयत्वमित्याहुः उपक्रमस्त्विति उपक्रमे व्रतमित्यनेन सामान्यतः किंचित्क ६

मेकर्त्तव्यमित्युच्यते तच्च सामान्यं विशेषमंतरेण न पर्यवस्यतीति कीदृशं तत्कर्त्तव्यं कर्मेति विशेषापेक्षायां नेदं त
मित्यस्य व्रतमित्येवं व्रतशब्देनान्वयेसतितदन्वयवलात्कर्मविशेषपरत्वावश्यंभावात् अभावस्य कर्मसामा
न्यवाचिव्रतशब्देनान्वयानुपपत्त्या प्रतिषेधानुपपत्तेः। तद्विनाभावसंबंधेनाल लक्षणामंगीकृत्यसंपुद
सर्वकाम्य इत्यर्थः। नचोपक्रमश्रुतकर्मसामान्यापेक्षितो विशेषश्चात्मनेपदाल्लब्धुं शक्यत इति वाच्यं कर्मणोंगाप
गदानतयोत्पासेघनंतस्त्यतया प्रमाणमंतरेण कं दृष्टोपकर्मविशेष इत्यवधारणायोगेनात्मनेपदत्वाभा
दिति भावः क्रतोर्वर्हिःश्रुतः क्रतुप्रकरणान्नाम्नात इत्यर्थः तत्श्चप्रकरणाद्यभावेन क्रन्वपस्थित्यभावात्तदर्थ
त्वंनसंभवति पुरुषस्तु क्रियया कर्त्रात्मेपादत्रैव वाक्ये उपस्थित इति तदर्थत्वमेव इति भावः ननु क्रतोर्वर्हिश्च
वरोपितत्वया हवनीयादेः क्रत्वर्थत्वं दृष्टमतश्चाह श्रुत्यादिति तथापि फलकल्पनाभयात् क्रत्वर्थमस्तु तत्रा
ह पुरुषेति प्रवर्त्तकस्य विधेस्वरसतः साक्षात्पुरुषापेक्षितफलसाधनताबोधकत्वात् तत्स्वारस्यभंगप्रसं
गात् क्रत्वर्थत्वमाश्रयितुं न युक्तमित्यर्थः नचात्यंतात् श्रुतफलकल्पनापि वाक्यशेषश्रुतत्वादित्याह त
चेति एतावताद्येन साधुयुक्तो भवतीति वाक्यशेषे एतावतानीलक्षणसंकल्पमात्रेण युक्तयेन साभवतीति प्र
पत्ययश्रवणात् वक्ते मार्गपदेशोपि ए त्रिसत्र्यायेन तस्यैव फलत्वं यद्वा एतावतार्थलक्षणमात्रेण न साधुक्तो

सोम०४ भवतीतिईदृशस्यापायहेतुत्वे सति अर्थादनीदृशसंकल्पस्यापायस्य फलत्वं बोध्यं एवं बोधनमिति शङ्कां प्र
१० त्यये नादित्योदयस्य नित्यतिमित्तत्वावगमात् नित्यवदुदयावस्थादित्येनीदृशत्वेन संकल्पः कार्य इति संध्यावंद
नादित्येतुल्यत्वमस्येति भावः सूत्रार्थस्तु तस्याः प्रतेरुपसर्गे पिण्ड्याञ्जेनादिवत् प्रीत्यनुपलंभे पि प्रजापति
व्रतादीनि पुरुषार्थानि शास्त्रस्यानतिशंक्यत्वात् शास्त्रेण पुरुषार्थेन बोध्यमाने प्रीत्यभाव प्रयुक्तशंकाया
अनवकाशादिति यावत् शास्त्रस्य क्रत्वर्थत्वेप्युपपत्तिमाशंक्याह नचेति नचैभिः कर्मभिः क्रतुसंबंधिद्रव्य
विकीर्ष्यते क्रत्वर्थद्रव्यसंबंधो नैवामितियावत् स्यक्रत्वर्थत्वेप्युपपत्तिमाशंक्याह नचेति येन तद्वारा क्र
त्वर्थता स्यादतस्तेनार्थेन पुरुषार्थेन संबंधादनीदृशादिक्रियायां पुरुषस्य कर्तृत्वेन शेषित्वेन वाङ्कतिरिति
त्रत तद्दुत्संगद्रव्यनैनैवद्रव्यान्तत्वैन्तेरा प्रीत्यनवगमात् क्रत्वर्थमेवेति प्रत्यवस्थानात् तत्संगतिरिति सूचितं
द्रव्यानित्यविशेषणानर्थक्यात् प्रतीयेरन् किञ्चिद् द्रव्याणीह विधित्वेन प्रधानमागस्यसाध्यस्य धना निवृत्त
द्दननादेर्वातदर्थं च किं यत्नाद्युधवाक्यं विधिरनुवादो वेति संशये द्वयमेकत्वेनाह किमिति यथा पूर्वत्र व्रत
शाब्दत्वात्रैच्छिकेति नप्रतिषेधः एवमिहापि यत्नाद्युधशब्दत्वात्रोद्दननादिमात्रसाधनत्वमिति प्रत्यवस्था राम०
नात्संगतिः ननु विधिप्रत्ययाभावाद्विधिप्रतिबंधकवैशब्द्याच्च कथं विधिरिति पूर्वपक्षेत आह अर्थवत्वा १०

ना

दितिप्रवृत्तिविशेषकरत्वादित्यर्थः तद्वत्त्वादेव विधिप्रत्ययः कल्प्यः वैशब्दश्च यदाग्नेय इत्यादौ प्रसिद्धत्वादिवतन
विधिं विहंतीभावः नन्वेवमपि यष्टशब्दस्य प्रयाजादिसाधारण्यात्कथं प्रधानहविर्होमार्थत्वमत आह यष्टशब्द इति·
यष्टस्याप्रधानयोगे नाहुतौ रोनेति· साधनपरत्वाप्रधानशब्दः सिद्धांतइत्वेतिभावः। ननु हविरासादनोद्देशेन वि-
त धीयमानत्वेऽपि दितस्तुकीर्णाग्प्रधानार्थवत् सत्त्वोद्देशेन न साधनतया विधीयमानोऽस्फ्यादीनामग्प्रधानार्थत्व ना
मेवस्यात्प्रकरणात्प्रधानमात्रार्थत्वं यष्टशब्दस्य साधारणपादस्तु वा यष्टशब्दः प्रधानमात्रपरः तथापि यष्ट-
मन्त्रपतत्साधनतया स्फ्यादिविधिर्न संभवति समासांतर्गतयोः पदयोः एकमुद्देश्यकमितितद्विधायकमित्यन्य-
त्रांगैश्चेषुकृतइमित्यादौ निरूपकरणादिति चेन्नैवमेतानीति स्फ्यादीनीत्यूहयूचतानि यष्टसाधनानि कर्त्तव्यानीत्येवं
विधिस्वीकारेणोक्तदोषाभावादिति भावः नन्वेवमप्याग्नेयादेरुत्पत्तिशिष्टपुरोडाशाद्यवरुद्धत्वेन तत्साधनत्ववि-
ध्ययोगात् प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासांगतया यागांतरविधिरेवस्यादित्यत आह पुरोडाशादिभिरिति देवताया
श्चलाभाद्यागांतरविधिर्न संभवति न चाव्यक्तत्वेन सौमिकधर्मप्राप्त्यै देवतालाभः दर्शपूर्णमासयोरांगयोर्देह
समाप्यतया वीं दीक्षोपसदादिसौमिकधर्मप्राप्तौ तद्विरोधापत्तेर्वैमृधवत्पृथक्तंत्रत्वेऽपि प्रधानकालएवक-
तैव्यतायाश्चापरिहार्यत्वाच्चपर्यग्निकृतपालीवतमुत्सृजतीत्यादौ इयेनशेषत्वसंख्यापपत्तीत्यत्राह हविर्वियोगे

सोम॰४ नुषंगात्पत्नीवत्तालाभवदत्राप्यनुषंगात्प्रकृतं पात्नीवतमुत्सृज्यान्यो यस्तेनशेषं भक्षं प्रयतीत्यत्रान्यस्यचि
११ प्यकर्तानैवानुषंगात्पत्नीवत्तालाभवदत्राप्यनुषंगात्प्रकृताग्नादिदेवतालाभ इतियुक्तं अनुषंगस्यानेकवाक्य
त्वव्यवधानेनात्रानुषंगायोगात् अन्यथादेवतायाः लाभेऽपि द्वाक्यस्य कर्मांतरविधायकत्वासंभवात्
अनुवादकत्वमितिपौर्णमास्यधिकरणसिद्धांतो विरुध्येत तत्राप्यनुषंगेण देवतालाभसंभवात्तस्मादिष्ट्या
यंतरविध्यसंभवाद्गणस्योत्पत्तिशिष्टैरपि मुखेदाग्नादिभिर्विकल्पस्समुच्चयो वा नि क्रियत इत्यर्थः वैषम्या
दिति उत्पत्तिशिष्टत्वेनोत्पत्तिशिष्टपुरोडाशाद्विवैषम्यादित्यर्थः इदं चापाततः उपांशुयाजे उत्पत्तिशिष्टद्र
व्याभावेन तत्र द्रव्यविधेः पूर्वपक्षिणानुमतत्वेन तत्रोक्तदोषाभावादिति ध्येयं एकार्थ्यादिति एकार्थत्वं तु वि
कल्पेऽत्र शिष्टमिति द्वादशन्याये नैकार्थानां समुच्चयाभावादिति भावः निरपेक्षेति समुच्चये परस्परसापेक्ष
णामेवासाधनत्वात्तिरपेक्षाणामेवासाधनत्वात्त्रिरपेक्षत्वावगमश्रुतिर्विरुध्येतेति भावः नच यद्वादा
नर्थक्यादिविधित्वे सतीदं सर्वं सोढव्यमित्याशंक्य संभरणविध्येकवाक्यतया तच्छेषत्वार्थत्वात्रानर्थक्यमि
त्याशयेनाह मन्त्रा मुखानीति सूत्रार्थस्तु स्पष्टा दिरूद्याणि प्रतीयेरन् संप्रदेय इह विधिसंबंधपुरिताप्राय एम॰
त्वायुधवाक्यानर्थक्यात्सदेमत्वे सति अविशेषेणाश्रुतान्यविधिप्रकरणस्थानमात्रार्थानीति तत्रैकत्व ११

मयत्तांगमर्थस्यगुणभूतत्वात् यद्वैकत्वादिव्यावृत्त्यर्थमाह द्व्यादेर्येति चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति प्रातिपदि
२ काभिहितसंख्याया अविवक्षावश्यंभावाद्व्यावृत्त्यर्थमाह विभक्तीति नन्वेकत्वस्याविवक्षितत्वेपि प्रथमैवानिय
म्यतकारणाद् इति क्रमस्यादिति कथितत्वाधिकरणन्यायेन एकस्यैव प्रयुक्तिसिद्धेः फलाविचार इत्यत आह
एकत्वादिसंख्यास्यादिश्रादिष्टद्वात् अनन्नाहोयुनक्ति कपिंजलानालभेतेति द्वित्वबहुत्वयोरप्युपलक्ष
णत्वेनविषयत्वान्नद्विषये सफलोविचार इति भावः किमविवक्षितान्नतविवक्षितस्तदर्थं वा किमयत्तांगमु
तयत्तांगमितिसंशयद्वयं सकलमाह किमितिनन्वेकप्रत्ययरूपायाश्रुतेः पदश्रुत्यपेक्षयाप्रबलत्वा
त्तेयं संख्यायाः कारकान्वये सतिक्रियांगत्वात् कथंपूर्वः पक्ष इत्यत आह तत्रेति सत्त्वप्रधानानिनामानीत्य
तिवाक्यस्मृतेः प्रातिपदिकार्थस्यप्राधान्यात्प्रधानान्वयस्याभ्यर्हितत्वात् पदश्रुत्यायश्चान्वय एवं संख्या
यानतु प्रत्ययस्थत्वाकारकान्वयः नच प्रत्ययार्थप्राधान्यमपिशाब्दिकैः स्वीकृतं इति वाच्यं तस्याख्यातविष
यत्वेनाप्युपपत्तेः संख्यादीनामपिप्राधान्यवारणमतस्मृतेस्संकोचावश्यंभावादितिभावः एवं च संख्या
याः प्रत्ययस्थतिगम्यकारकान्वयस्यापियत्रित्यात्स्वत्वेसतिवाक्यमादायपत्तांगत्वहृद्भवेतमित्याशयेनाह
पदांतरेति एवं च यथासंख्येनोभयंतीत्यादिश्रुत्याद्वन्नाद्यर्थानां पदान्तरायुक्तवाक्येनयत्तांगत्वंतथात्रापि

१५८ अस्यापत्यार्थस्यैकत्वस्य न प्रत्ययार्थत्वमिति प्रत्ययवस्यानानात्वं गम्यते ... नैकत्वस्य प्रकृत्यर्थेऽन्वयेपशोः कारकान्वयत्वसामर्थ्ये +
सोम ४ + कत्वविशिष्टस्यैव तस्यान्वयादेकत्वस्यापि प्रत्ययांगत्वं शंकनीयं विरम्यव्यापारायोगेन प्रत्ययेन प्रथममेकत्वस्य प्रकृ
१२ संबंधबोधयित्वात्तदनंतरमेकत्वविशिष्टस्य तस्य कारकान्वयबोधनायोगात् युगपदेव संख्याकारकार्थयो
श्री प्रशोरन्वयेन संख्याविशिष्टः वै[illegible]ण कारकान्वयानुपपत्त्या केवलस्यैव पशोः कारकान्वयादिति भावः
न च कारकान्वयेपि कथं प्रत्ययांगत्वमत आह क्रियायामिति कारकस्य क्रियानिर्वर्तकस्वभावत्वात्तदन्व
येन सामान्यतः क्रियांगत्वे सिद्धे प[illegible]ति[illegible] समभिव्याहारेण तस्य यागरूपत्वावगमाद्यागांगत्वमित्यर्थः
यदुक्तं प्रातिपदिकार्थस्य प्राधान्यात्तदन्वय एवेति तत्त्रिकरणाभिप्रायेणाह प्रधानभूतेनेति यदि
प्रातिपदिकार्थस्य प्राधान्यं तदा तस्य कारके गुणीकरणाभावात्कारकस्य तद्गुणभावे सति कृदंताभि
हितस्यैव कारकस्य क्रियान्वयो न भवेदतो न प्रातिपदिकार्थः प्रधानं किंतु प्रत्ययार्थ एव तत्रापि वाक्य
स्य क्रियाप्रधानत्वात्तदर्थत्वाच्च कार[illegible]कस्य तस्यैव प्राधान्यं न तु संख्यादेः यत्र तु गोः स्फुरत्यादौ न क्रि
यान्वयस्तदभिप्रायं पूर्वस्मारणं न चैवं प्रत्ययश्रुत्यैव संख्यावरुद्धे कारके दुर्बलया पदश्रुत्या पशोरन्वयो न
स्यादिति वाच्यमेकसंख्येन कारकेणावरुद्धत्वमित्युक्ते किं तत्तीयत इति विशेषापेक्षायां तावत्त्वेनानुगुणत्वाद्दु राम०
र्बलप्रमाणकस्यापि पशोरन्वयाविरोधादिति भावः प्रत्ययेन कारकसंख्ययोः प्रथमभिधानमाश्रित्य एकप १२

दोपात्तप्रातिपदिकार्थापेक्षया एकप्रत्ययोपात्तकारकस्य सन्निहिततरत्वात् प्रधानत्वाच्च कारके एव संख्यासंबंधो
न प्रातिपदिकार्थे इत्युक्तं वस्तुतस्तु संख्याकारकयोः न पृथगभिधानं किंतु संख्यान्वितमेव कारकमभिधीय
ते ततश्चाभिधानदशायामेव कारकान्वितत्वात् संख्यायाः न प्रथमायाः प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रसक्तिरिति तद्ध्वन्यं
कं च न्यायरत्नमालायां विभक्तेरेव लिंगसंख्याकारकाणां तत्र तेषामन्विताभिधानमेवाभिधानादनन्वितानामने
केषामर्थानामेकेन शब्देन युगपदभिधानस्यैकशेषमंतरेणासंभवात् यथाहुः शब्देनैव विदेवनादिनामस्य
थानामानयेत्यादिवर्थाकांक्षायां चित्तक्रिमत्तमानयेदित्युक्ते विदेवनादीनामन्यतममानयेत्संदिग्धे च किं पुरोयं प्र
युक्त इति तस्मादन्वितानामेवाभिधानं तत्रापि प्रतीतिबलेन कारकं प्रधानं ततः लिंगसंख्ये गौणे इति नन्वेकत्वस्य
पृथक्त्वासंभवेन तदुपपद्यत इति भावः तथा च लिंगं एवं चेति अनेन भाष्ये संख्याया अविवक्षितत्वे तत्समानन्या
तिकं लिंगमविवक्षितं स्यात् तथा च वसंते प्रातराग्नेयीं कृष्णग्रीवीमालभेते त्यादिना विहितपश्वनुवादेन गर्भि घ
ण्यो भवंतीति गर्भलक्षणस्त्रीलिङ्गस्य विधानमुपपन्नं भवतीति पूर्वोधिकरणे शबलेनापीदं सूत्रं व्याख्यात
मिति सूचयति अतिदेशस्याधिकरणकानिराकरणार्थत्वान्नमाह लिंगमिति अलिंग इति ननु सकलस्य प्र
पंचस्य प्रपंचस्य सत्वरजस्तमोगुणात्मकत्वमाश्रित्य शब्दादिके सत्वरजस्तमोगुणानां नित्यरिणामभूतशब्द
पसंबंधाभावे सत्यपि नापूर्वस्तस्मिन् गुरुत्वापत्तेर्बोधकतेज्युतत्वे सिद्धौ वाध्येते त्वतमाह पञ्चादिति पार्ष्टिक ५

सोम-४
१२
स्पर्शरूपरसगंधानांचआविर्भावः पुल्लिंगंतेषांतिरोभावस्त्रीलिंगंतेषांसाम्यंनपुंसकमिदंचलिंगत्रयंसर्वेषा
मपिवस्तूनामस्ति तथापिकेनचिद्विवक्षितेनकिंचिल्लिंगमभिव्यज्यतइत्यत्रोक्तत्वाच्छब्दादीनामपिपुल्लिंगादेर्विवक्षि
मानत्वादिदमयुक्तमितिवाच्यं लोकप्रसिद्ध्यनुसारेणस्तनकेशवतीस्त्रीस्याल्लोमशःपुरुषःस्मृतः उभयोरन
तरंयुक्तंतदभावेनपुंसकमिति स्तनकेशादेर्वाहस्तित्वावदर्याचहोनिवृद्धेस्समुच्चयः अतस्तांजाति
मिथ्यंतिस्तनकेशाद्यमित्यभ्यजातिविशेषस्यवालिंगत्वादाविर्भावादेस्तु शाब्दिकैः शब्दानुशासनाय
लिंगत्वेनपरिभाषणमात्रमितिनतस्यलोकव्यवहारगम्यशब्दार्थत्वसंभवइति नात्रतादृशस्यलिंगस्य
स्यविचार्यत्वमितिनदोषः अतएवसंख्यानं न प्रसवौ लिंगमास्थेयौस्वकृतांततइतिशाब्दिकैरेवतिरो
भावाविर्भावलक्षणस्यलिंगस्यपारिभाषिकत्वस्पष्टमुक्तमितिभावः शब्दस्येतिदावादेर्विभक्तिविकार
रणंतित्वाप्रातिपदिकविकारणंचयथासंभवंवाचकत्वमित्यर्थः आश्रयविशेषविशेषेणभावोर्थः प्रती
येत। ननुत्यागांशस्यदृष्टप्रयोजनाभावेनअपूर्वार्थत्वस्यावश्यंवाच्यत्वात्कथंएवंपक्षइत्यतआह एकसे
तिमृगोहिचोदितोनतदेकदेशस्यएकेनैवदेवतनास्मरणादिनादृष्टेनप्रयोजनेननिराकांक्षइतित्यागांशस्य राम०
स्याचोदितत्वेनपृथक्फलापेक्षाविरहात् नतस्यादृष्टफलकत्वमित्यर्थः दृष्टइतिअनेनयथाद्यपरिक्षे १३

दद्रूपद्रव्यद्वारा लिंगसंख्ययोस्साधनत्वमेवमुत्तमप्रयाजादीनामपीति प्रत्ययवस्थानात्संगतिरिति स्पष्टितं देवते
ति स्वाहाकारवषट्कारपुरोडाशस्विष्टकृत्सु मंत्रेणयाद्देवतोद्देशः ग्रासस्य यथा यथं यत्स्वमात्मानाभिमन्त्राणां च देव
तानां स्मारणलक्षणस्संस्कारः प्रयोजनमित्यर्थः प्रक्षेपादिति स्विष्टकृतियः प्रक्षेपो ग्रासकृतकस्याकीर्णोक
रस्यद्रव्यस्य प्रतिपत्तिलक्षणसंस्कारप्रयोजनक इत्यर्थः यद्यपि प्रक्षेपो देवतोद्देशेन त्यागाग्रासांद्यर्थीतर्गतत्वा
भावात्र यागांगग्रासस्तथापि प्रक्षेपस्य देवतोद्देशेन त्यज्यमानत्वाद्रव्यांपकर्तृत्वात्सोपि यागांगग्रासइवप्रतीयत
इत्येतावता प्रक्षेपो द्रव्यसंस्कृतिरित्युक्तं यद्वोत्तमः प्रयाजः वषट्कारपुरोडाशस्विष्टकृत्स्वेवमादयइति विषय
प्रदर्शकवाक्ये आदिग्रहणसंग्रहीतपिष्टलेपफलीकरणहोमाद्यभिप्रायेणोवर्तते यां होमत्वात्तत्र प्रक्षेपाः
स्यां ग्रासत्वसंभवादिति ध्येयं त्यागांगग्रासस्येति अवयवस्य स्वरूपेणोचोदितत्वेपि अवयवांतरानर्थक्येअवय
विचोदनास्यावयवगोचरत्वेन सार्थक्यं लभत इति त्यागांगग्रासस्याप्यस्ति प्रयोजनापेक्षेति तस्माद्दृष्टप्रयोजनं
अवश्यंवाच्यमित्यर्थः ननु स्वाहाकारस्य केवलदृष्टार्थत्वे वांतरापूर्वाभावेनांगापूर्वे प्रयुक्तोभिक्रमव व
णाद्यसिद्धेस्तत्रापूर्वसद्भावस्तुत्याद्दनस्याभिक्रमणादित्वलक्षणं प्रयोजनं वषट्कारपुरोडाशेचापूर्वाभावेक्र
प्रयुक्त अपूर्वं दार्शपौर्णमासिकस्थमस्तीति देवताभावान्नदतिदेशलक्षणं च प्रयोजनं संभवति स्विष्टकृति तद्युस्या

सोम०४ १४ दनस्यतु न किंचित्प्रयोजनं यथा पूर्वं पदेप्रतिपन्नित्वात्तदर्थावदाननाशे लोपस्तथा सिद्धांते प्येकदेशद्रव्यत्वेनद्र
व्यप्रयोजकत्वाभावात्स्त्रोपाविशेषादिति चेत्सत्यं मुन्नरार्द्धादि द्रव्यप्रयोजकत्वाभावे पि अद्रष्टार्थत्वे सत्यद्र
ष्टस्यात्रसंपादनीयस्य स्यस्वीरिणहवींषि नश्येपुर्डुष्येपुरपहरेयुर्वा अन्येन तादेवताः प्रतिसंख्याय यज
तेति हविनांशे विहिते नान्येन स्विष्टकृत कर्तव्य इत्यस्ति प्रयोजनमेवे पिष्टलेपफलीकरणहोमयोरपिद्र
ष्टव्यं सूत्रार्थस्तु ये अग्नौ न परकीय इत्यदेवतासंस्कारकत्वे नाश्रयंतिते आश्रदीयणं तेषु भाव्यत इति भावो एषकः
र्थः अपूर्वं प्रतीयेत अन्येयं तिज्ञतिज्ञहोतीत्यादिभिरपूर्वो येरविशिष्यति अर्थे न सम वैषम्यमतो द्रव्य
स् कर्मणां च च स्यत्रस्यन्याय्यत्वात्सादकत्वाभावात्र संगत्य नव प्रतिज्ञार्थत्वं शंकनीयमध्याया द्वावेव प्रति
ज्ञायाः कृतत्वेन पुनरपितदनुपपत्तिरित्याशंक्याह एवमिति एतदेवेति प्रयोजकत्वाद्यं प्रयोजकत्व
मेवेत्यर्थः कचिदिति दध्यानयनादिष्वित्यर्थः गोदोहनादिषंगत्वस्यैव विचारणात्तस्यैवाध्यायार्थत्व
मित्याशंका प्रयुक्तेरध्यायार्थत्वेन द्विचारणसंगत्यशंका च व्यद्रसितं मिदं सूत्रमनेन हि सूत्रेण हि अतः
मैत्रावरुणदंडादिद्रव्याणां दध्यानयनादिक्रियाणां चार्थे प्रयोजनत्वाभ्युभयप्रयुक्तिर्वैषम्यमेकैने राम०
वप्रयुक्तिरित्यतस्तान्ताश्चिंतयिष्यते इत्युक्ते प्राक् प्रयोजकाप्रयोजकत्वं फलत्वतयाचिंतितमिति लाभाद्यतव १४

सोम.४ तत्रामिक्षाया अर्थांतरत्वमनुपपन्नमित्यत श्लोकं व्याचष्टे वैश्वदेवेति काठिन्यात्मकरूपस्य रसस्य च भेदेनामिक्षा
१५ याअर्थांतरत्वे सति तस्यैव हविष्ट्वादिदन्नछब्देन प्रक्रांतपरामर्शो अर्थे षव्योतिरित्येनछब्दवदिति भावः
अतऽइति पयसः स एवामिक्षात्वे हि दध्यानयनं पयःसंयोगात् पयःसंस्कारकं सदामिक्षायागार्थमेव स्याद
र्थांत्वेतरे तु तत्संयोगाभावेन तत्संस्कारकत्वाभावात् द्रव्यादकतामात्रेण तदर्थं स्यात् द्रव्यादकत्वं च वाजिनं प्र
त्यप्यविशिष्टमित्युभयार्थत्वाद्भयप्रयुक्तमेव स्यादित्यर्थः नच सन्निधानादामिक्षार्थतालिंगस्य प्रबल
त्वादिति भावः तदा तछब्देनेत्यर्थः पयस्त्वमिति पयस्त्वजातिद्रव्यत्वाभिव्यंजकं न भवति किंतु माधुर्यविशि
ष्टद्रव्यत्वं तेन घनीभूतपयस एव आमिक्षात्वात् आमिक्षापदवत्वाद्पि पयस एव हविष्ट्वमित्यर्थः न
नु पयसस्तछब्देन परामर्शो नुपपन्नः आमिक्षाया एव तत्वे तरत्वेनामिक्षापदसमानाधिकरणस्य नछब्द
स्य पयःपरामर्शकत्वासंभवादित्युक्तमित्याशंकां ब्रुदस्यन् श्लोकं व्याचष्टे आमिक्षामिति यदामिक्षा
पदं पूर्वं प्रवृत्तिगोवलं तिष्ठतु तावत्तस्य वस्तुमात्राणीत्यास्वप्नेप्युपपन्नमित्येरिति भावः सेति सा वैश्वदे
वीति वाक्ये आमिक्षोद्देशेन वैश्वदेवत्वेनाभिधीयते वरमस्तु तस्यामिक्षापदस्योद्देश्यसमर्पकत्वासंभवात् राम०
किंतु तछब्दापोद्देशेनैव तछब्दस्य प्राथम्येन तस्यैवोद्देश्यकत्वौचित्यादित्यर्थः एवं च पूर्वं पयस्त्वित्याद्युक्तं वै १५

ष्यदेव पाणस्य तावदामित्याह विविति तदुग्धमित्यादयः नन्वेवं दध्येव पूर्ववाक्ये प्रधानं निर्दिष्टं न पय इत्यत आ
ह ताहर्थेनेति तथा च शब्देनोदध्नः प्राधान्येप्यर्थतः पयस एव प्राधान्यमित्यर्थः ननु द्वितीययादध्नः कर्मत्वा
दानयनं दध्यर्थमित्यत्राश्रयेन पच्छतिकर्ममिति आनयनस्य द्विकर्मकत्वात्पयसोप्यस्ति कर्मत्वमित्युत्तरमा
ह आनयनमिति तत्प्रथममिति साक्षात्क्रियया व्याप्यमानत्वादिति भावः द्वितीयमिति प्रथमेन व्याप्यमा
नत्वादिति भावः ननु तथापि कर्मत्वाविशेषात्पयसः प्राधान्ये किं विनिगमकं प्रस्तुतपयसः सत्तम्यगुणत्व
मेवेत्यत आह तच्च प्रथमेनेति यथा मैत्रावरुणायदंदं प्रयच्छतीत्यत्र कर्मणाभिप्रियमाणस्य संप्रदानस्य प्रा
धान्यमेवमिहापि प्रथमेन कर्मणा व्याप्यमानस्य द्वितीयस्य कर्मणः पयस एव प्राधान्यमित्यर्थः उभय
त्र द्वितीयानिर्देशे किं न किं व्याप्यत इति व्याप्यमानत्वस्यानिश्चितत्वम् अत्र कथनया सप्तमीनिर्देशे सति आधा
रस्याधेयव्याप्यत्वात्पयसो दध्ना व्याप्यमानत्वस्य व्यवसानमिति पयसः प्राधान्यानुकूल एव सप्तमी
निर्देश इति भावः नन्वेवमपि लः गुरुमतमानयेत्यादौ शब्दतः प्रधानस्यैव निर्देशादिहापि दध्न एव तथा
त्वनिर्देशस्यादित्याशंक्यमंत्रवत्तो विरोधात्रैवमित्याह तथा चेति तन्त्राभिन्नापदश्यादेः प्रपसमर्पकत्वाभावे
तस्य कथं वाक्येन समन्वय इत्यत आह पय एवेति पयसः प्रतिनिर्देशेन पुंसकत्वापत्तिमाशंक्याह तत्रा

सोम०४ मानाधिकरण्यादिति तन्त्वेवमपि स्त्रीलिंगे तच्छब्दे नोद्देश्यादामिक्षाया एवोद्देश्यत्वं व त्वादायतितमित्याशंक्य प्राति
१६ पदिकं कस्मै वोद्देशकत्वमत त्वात्स्यमेव पुरस्कार्यमित्याशयेनाह स्तोपीति एवं च दध्याप्यमानस्य पयसः
न्तरीयकोधिकारणभावः सप्तम्या सूचितेत तथा च तत्पयसो दध्यानयनेन संस्कुर्यात्तैर्वैश्वदेवं कुर्यादित्येताव जे
न्मात्रं विवक्षितमिति पय एव हविरिति भावः नन्वामिक्षात्ववलाद्ध्येवामिक्षा मधुररसस्तत्त्वस्य पयस इ स
वै तिपरीत्यं किं न स्यादित्यत आह न विति कांक्षिकादिनापि घनीभूते त्रामिक्षाशब्दप्रयोगादिति भावः पयः
प्रतिनिर्देशक इति अत एव हेतुद्वयात्त्रवत्वेन त्वमपीति भावः एवं च द्रवत्वकाठिन्ये कृतद्वैलक्षण्यमात्रे
णोदं पयद्रव्यमामिक्षेति लोके तत्स्ये श्रुतं तत्स्यामिक्षेति वैदे च भेदव्यपदेशस्य विकारार्थ यत्स्त्वयात त वयप्ये
शब्दवाच्यत्वस्याप्युपपत्तेः पय एवामिक्षेत्युपसंहरति तस्मादिति तं अश्लारे तु रूच्चकार्दे हेम विकारत्वेपि हे
मत्ववत् घटादेर्मृद्विकारत्वेपि मृत्त्ववत् पयसो विकारत्वे सत्वेवामिक्षायाः पयस्त्वेन त्वामिक्षापयसोरत्यंत
भेद इत्युक्तं न वाजिने तितत्त्र वाजिनयागात्पूर्वं वाजिनाम ध्वरे पुनर्दध्यानयनेन वाजिनं न संपाद्यमिति
प्रयोजनमिति भावः तत्र पुनर्द्रव्यत्रयपुनत्यभावाद्वाजिनयागस्य लोप इति न्यायः पयस्य सर्वोपि तु वचना रामः
नुष्ठितकृत्वदानेन तदनुष्ठानमिति सूत्रार्थस्तु एकस्माद्दध्यानयनादुभयोर्निष्पन्ने त्वस्यैवैमामिक्षावाज १६

त्रिनं वदध्यानयनप्रयुक्तौ समंस्यादिति यद्यप्येकनिष्क्रान्ते इत्यनेन युगपन्निष्क्रान्तिर्विवक्षिता न च सिद्धान्ते वा
त्रिनस्यानुनिष्क्रामादित्वायुगपन्निष्क्रान्तिरसिद्ध्यानहि पश्चान्निष्क्रामादित्तत्वं अनुनिष्क्रामादिनत्वं किंतु परनिष्क्र
त्पर्थ्यपत्तेनैवस्वार्थयत्नं विना निष्क्रममाणत्वं तत्त्वयुगपन्निष्क्रान्तावपि संभवतीति युगपन्निष्क्रान्तिसिद्धं तेष्व
विरोधात तस्याहेतुकत्वान्नानुपपन्नमिति पदकर्मप्रयोजनं तन्नयनपनस्यपदार्थत्वात मदितिद्वपेन्नरवेदि
देशेडपांचदेशेवासोमक्रयणमिमं क्रयदेशं प्रागवंशात्सोमक्रयणीयेनयत्र धृयुर्णीयमानायास्तस्याः
षट्पदान्यनुनिष्क्रामति अनुनिष्क्रमणं पदोपरि पदनिधानं यत्र सोमक्रयणीपदे निदधाति तत्रैवाध्व
र्युरपि पदं निदध्यादिति यावत् यर्हि पदाहविर्धाने हविर्धानात्प्रोक्षकरेतेन सप्तमपदेन यत्र सप्तमं पदं
निहितं तत्सांशुभिरितियावत अत्रेम त्वधृणमित्यर्थः इयोरितिषट्पदान्यनुनिष्क्रामतीति वाक्यावग
तस्य नयनस्य प्रयोजनाकांक्षायां संनिधानाद्वाक्यात श्रुतक्रयपदवत्सप्तमपदपांसूनां ग्रहणेपि विनियोगादे
शविशेषेकर्त्तव्य क्रयस्यनयनं विनानुपपत्त्यात तत्साध्यत्ववत् सप्तमपदपांसुग्रहणस्यापिनयनं विनानुप
पत्यात तत्साध्यत्वाविशेषादित्यर्थः वाक्येचाश्रयणादितिहेतुं दध्यानयनवै यस्यार्थत्वेनव्याकुर्वाणास्त
त एव संगतिं सूचयन् श्लोकं व्याचष्टे दध्यानयनमिति अत्रे संयुक्तमितिषट्पदान्यन्यनुनिष्क्रामतीति नय

सोम·४
१२

नपरवाक्येक्रयर्यांशग्रहणयोः द्वयोरप्यश्रवणादितिभावः नचसन्निधानस्यनयनसाधनत्वस्यचाविशेषेपि
ए=कहायन्याक्रीणातीतिस्तोयपा एकहायन्याः क्रयणार्थत्वात् संस्कारस्यापिनयनसाधनत्वस्यचाविशे
ष्यात्तद्वाराक्रयार्थत्वमेवांशस्यग्रहणार्थत्वमितिवाच्यंसप्तमंपदंग्रहातीत्युक्तेकस्यपदमित्यपेक्षायांप्रकृते
कहायन्याःपदेनान्वयावरूपभावादन्यथावाक्यस्यापरिसमाप्तत्तस्मादेकहायन्याङ्क्रयार्थत्वान्नयनमप्युप
पार्थमितिएवंपत्राशयमाह॥ अत्रेदमवधेयं प्रकृतेएकहायन्याःक्रयापोपात्तदर्थत्वान्त्वादेश
स्वरूपेणविनियोगात्वांशग्रहणार्थत्वसंभवेपिअरुणिमाधिकरणन्यायेनपुरोडाशकपालस्यतुषोपवाप
वत् पांशुग्रहणमेकहायन्याएवनप्रयोजकमिति कथंतद्वारानयनस्यप्रयोजकं।नचश्रावणोत्तरेतस्याः
सप्तमंपदमितिश्रवणान्तरंतस्याइत्यनेनएकहायन्याःपदांशादेकहायन्याःसप्तमपदग्रहणार्थत्वम
तिविनिगमनाविरहान्नयनस्यापिममप्रयोजकमेवेतिवाच्यं तत्रापिएकहायनीनस्वरूपेणप्रकृतार्किं
तुएकहायन्याक्रीणातीतिक्रयार्थत्वेनैवेतिपरप्रयुक्तेनैवनित्सोतापाएवंविनियोगइतिविनिगमनाविर
हासिद्धेनस्मादयंपूर्वपक्षोऽसंदइति क्रयार्थैवेतियासौक्रयार्थैकहायनीक्रयसिद्ध्यर्थंनीयमानेतस्याःसप्तमं राम०
पदंगृह्णातीतिक्रयार्थोयाएवैकहायन्याबुद्धौविपरिवर्तमानायाः अंशगात्वांशस्यग्रहणोपकारकर्तमात्रेण १२

वे
संबंधेपिसप्तमपदवाक्यस्यनिराकांक्षतयातदर्थत्वादकप्रमाणाभावात् । कपार्थैर्वैकहायनीनतुपदर्थांस्तुय
हार्णाविधेर्थः प्रयोजनंपूर्वंपक्षेसप्तमपदस्याविप्रवृत्तेपि तत्रासोमपचारेचपुनर्नयनंकार्यंसिद्धांतेतुपाक्षिकेतरे
णाक्रांतनयनंकर्तव्यं नचवाजिनयागवत्क्रांतनयनस्यसिद्धांतेलोपएवन्यायप्राप्तइतिकथंपाक्षिकेतरेणानुष्ठानमिति
वाच्यं वाजिनयागस्यपरप्रयुक्तद्रव्योपजीवित्वात्प्रयुक्तौलोपः । इहतुनद्रव्यंपरप्रयुक्तं किंतुपांसुत्वस्यद्रव्यस्य
यसंस्कारः तत्रैकहायन्याःसप्तमपदनिधानात्मकसएवपरप्रयुक्तः तथाचसंस्कारस्यपरप्रयुक्तस्यालाभे
पुनःसंस्कृतैरेवपांसुभिःक्रांतनयनंकर्तव्यमितिवैषम्यात् । अर्थाभिधानकर्मेवभविष्यतासंयोगस्यतन्निमित्ततया
वै दर्थोहिविधीयते पूर्वंषम्येणाप्रत्यवस्थानात्संगतिंसूचयन्पूर्वपक्षमाहैंद्रेति अन्यार्थत्वेनावगतस्यनि त
राकांक्षतयातुषोपवापान्वयायोगात् पुरोडाशपदमंतंसूचयन्पूर्वपक्षमाह त्रीकल्पकपालेनतुषानु
पवतीत्येवकपालमेवकेवलंतुषोपवापे विनियुज्यते एवंचकपालेनोपवपतिकपालेनश्रपयतीत्य
नयोस्तुल्यत्वादुभाभ्यामपिकपालंप्रयुज्यते तत्रप्रयोगदशायांलाघवादेकमेवोभाभ्यांप्रयुज्यते त
दशाप्राप्तपुरोडाशसंबंधानुवादकश्चपुरोडाशशब्दइतिभावः पुरोडाशपदमंतंत्रीकल्पकेवलंविधी
यतइत्ययमर्थः श्लोकेकेवलकपालशब्दस्यैवविधेयसमर्पकत्वेनकपालमात्रविधिस्यात्रत्वेवंसंभव

५ पुरोडाशार्थत्वरूपेण विनियोगाभावेपि पुरोडाशार्थत्वरूपमुख्यार्थसंबंधज्ञानानंतरं तदधिष्ठानस्थलत्वरूपेण तु उपवापे विनियोगः ५

सोम०४ तितथात्वेपुरोडाशपदस्यानिरर्थकानुवादनयानर्थक्यात्तस्मात्पुरोडाशकपालशब्देनसमुदायेनैवविधेयंसम
१८ र्पणीयं। तत्रपुरोडाशसंबंधित्वेनोद्देशेननिराकांक्षत्वात्तत्पात्र्यन्वयेसंबंधस्याभोगात्त्वेपिपुरोडाशकपालशब्दे
नपुरोडाशार्थत्वाधिष्ठानकपालस्वरूपेणलक्षयित्वान्यत्रविनियोगःक्रियते एवंचनकपालमात्रस्यवि
नियोगः किंतुपुरोडाशार्थत्वाधिष्ठानस्यैवकपालस्यतत्राधिष्ठानलक्षणयास्वरूपेणविनियोगात्
पुरोडाशार्थत्वरूपेणविनियोगात् सर्वमेवपुरोडाशार्थत्वज्ञानावध्यभावेनपुरोडाशप्रयुक्तमेवतूपोप
वापदृषज्जीवतिनतुस्वयंप्रयुक्तेप्रयुक्तस्यपुनःप्रयोगायोगादितिसिद्धांतमाह सत्यमिति ननुपुरोडाशा
र्थत्वसंबंधप्रयोगांतरेभूतमप्यादायलक्षणोपपत्तेरर्थसिद्धिरस्मिन्प्रयोगेतूपोपवापेनकपालप्रयुक्तिः किंच
नस्यादितिशंकायांवर्त्तमानसंबंधसंभवेभूतसंबंधोनन्याय्यः अग्निहोत्रहवण्याहवींषिनिर्वपतीत्यत्र
तुवर्त्तमानसंबंधाभावात्-आगत्याभूतसंबंधाश्रयणंनचपुरोडाशस्यभविष्यत्वात् संबंधस्यवर्त्तमानत्वंतवा
पिनसंभवतीतिवाच्यं पुरोडाशस्यभविष्यत्वेपिपात्रासादनकालएवपुरोडाशात्मकंप्रयोजनंमनसिनिधा
यतत्रिवंशीक्ष्यासंपादनादिनत्वादाद्यपरिस्पंदप्रभृतिफलनिष्पत्तिपर्यंतकालस्यवर्त्तमानकालत्वेन रा०
वर्त्तमानपुरोडाशार्थत्वसंबंधोपपत्तेरितिपरिहारंसूचयन्श्लोकंव्याचष्टे पुरोडाशार्थेनेतिअग्निहोत्रह १८

वशीवत्तद्वत्संवंधाश्रयत्वोप्यासादनस्यभूतलमात्रेणाभूतसंवंधोपपत्तेरितिदशमेवर्त्स्यमः प्रयोजनंतु
र्वपक्षेचहस्तस्यापिकपालंसंपाद्यतेनतुतुषोपवापःकर्त्तव्यः सिद्धांतेतुतुषोपवापस्यकपालप्रयोजकत्वाभावा
त्तेनकपालेनतुषोपवापः किंतुहस्तेननचात्रवात्तिनयागवहिर्त्वोपहंभवतिपुरोडाशकपालहस्तसाधन
विशेषाभावेपितुषोपलोपेपिमुख्यत्वस्यादितिन्यायेनहस्तेनसंभवत्तुषोपवापस्यलोपायोगादिति॥ स्वा
र्थेतु अर्थेनपुरोडाशलक्षणप्रयोजनेनसहाभिधीयमानंयत्पुरोडाशकपालादितत्साधनकंतुषोपवा
पादिकर्माप्यप्रयोजकंनचकथंकपालस्यपुरोडाशसंवंधस्तंप्रतितदभावादितिवाच्यं विद्यतापिपुरोडा
शेनतद्रुद्देशेनसादनमात्रात्संवंधोपपत्तेस्तस्यचलसंवंधस्यपुरोडाशनिमित्तकत्वात्तदर्थस्यैवसतःकपाल
स्यनतुषोपवापेविधानेनपुरोडाशाप्रयुक्तत्वात्तत्कपालस्येनिापप्रयंश्रावनालंभाद्वोहितशाकृतोरकर्मत्वंडभ
यत्रेतियथादध्यानयनस्यपयस्संवंधित्वेनअक्तत्वात्पयोहत्पामीक्षार्थत्वमेवंपशोर्हृदयादिश्रवणात्र
तन्मात्रार्थत्वमित्याशयः अनेनैवकपालपुरोडाशेश्रुतस्यतुषोपवापेविनीयोगाप्रयुक्तंपुरोडाशमात्र
प्रयुक्तत्वमिहत्वनुनत्वहृदयादिमात्रप्रयुक्तत्वंतत्संवंधित्वेनप्रयुक्तस्यश्रुतस्यान्यत्रविनियोगाभावोंतिप्र
त्यवस्थानात्संगतिरितिसूचितं ननुभयत्राश्रवणेपिएकहायनयनस्यपशोकेवलकपालेनपांसुग्रह

सोम॰ ४ १८ गार्थत्वं तद्वदिह किं न स्यादित्याशंक्य नयनस्योभयसंबंधित्वेन भ्रूश्रवणोपि एकहायन्याक्रीणानीतित्वा
त्प्या एकहायन्याक्रयार्थत्वान्नयनस्यापि तत्संस्कारकतया तादर्थ्ययुक्तं प्रकृते तु न तथा किंचित्क्रियात्म
कमस्ति किंतु त्वेपि तद्दर्भादेः प्रतिसंबंध्यपेक्षया सन्निदधानादग्नीषोमीयसौ वाक्यगतपशुसंबंध
इत्येतावन्मात्रेयस्य शरुस्त्रौहित्ययोरपि तुल्यमित्युभयार्थत्वमेवेत्याशयेनाह प्रकृतेति विप्रासनेति वि
प्रासनेन पशोर्नोपनीतस्येह विप्रायासंभवादिति भावः नन्वेवमपि तद्दयादिद्वारैव शरुस्त्रौहितद्वारा
पियागार्थत्वस्याद्वेवं च संप्रत्यध्वनं निरसनं च यागार्थत्वादेवतोद्देशेन त्यक्तस्य शरुस्त्रौहितस्य प्रतिपत्ति
रस्त्विति पत्तत्राह हविषीति तद्दयस्याग्नेरवयनीति हविःसंस्कारकावदानसंयोगात्तेषामेव हविस्त्व
मित्यर्थः नन्वेवं तर्हि तद्दयादिद्वारा यागार्थत्वे न स्युक्ते एवं पशुः स्यादिति शरुस्त्रौहित प्रयुक्तत्वशंकानव
काशात् किमर्थमिदमधिकरणमित्याशंक्याह शरुस्त्रौहितसंप्रत्यध्वननिरसनात्तकं कर्मार्थकर्म शरुस्त्रौ
हितयोः भूतभाव्युपयोगाभावेन प्रतिपत्तित्वासंभवात् ननु श्वतस्यापि प्राशित्रसंबंधित्वात् प्राशत्रपेन्तार्या
संनिहितपशोरेव तत्संबंधित्वेनान्वयात्तद्द्वारापि पशोर्यागसाधकत्वमवर्जनीयमेवेत्यत शरुस्त्रौहितस्येह राम॰
विप्राद्यभावेपि शरुस्त्रौहितकर्मणोर्थकर्मत्वेनतयाप्रयोजकत्वशंकायां भूतभाव्युपयोगाविधुरत्वेपि तद्दयाय १८

निष्पादितपाश्चात्याकीर्णकत्वेन प्रतिपत्त्यर्हत्वात्तत्शक्तुद्देशे स्वत्कर्मणः प्रतिपन्नत्वं ततश्च प्रयोजकत्वमित्येवं प्रतिपत्ति
त्वमुत्पादनार्थं हृदमधिकरणमित्याशयेनाह शक्तेति एवं च तत्तद्बोधपवापफलीकरणहोमवानिनयागादेः प्रति
पन्नत्वन्यायसाम्याद्दोहर्वानिनयागस्य तु प्रतिपन्नत्वविशेषतः समस्मिप्रतिपादयिष्यामः प्रयोजनेन एवं प्रते
त्युदयाद्यर्थविषयत्वस्य सकृदाद्यपवाचो तदर्थपश्वतं संपादासिद्धं तेतु लोपइति सूत्रार्थं प्रदर्शोपशु विषयेलो ल
हितशक्तैतो कर्मत्वमप्रयोजकत्वं तदर्थपश्वर्नत्वमादिति एकदेशद्रव्यं चोत्पन्नो विद्यमानसंयोगात् नन्वनो
केरस्त्वं दृष्टमस्मिन्प्रयोषे स्पृत्युक्तेस्सत एवेत्तोः स्वरः प्रतीयतेतद्द्रुतनश्यर्थशब्दाद्यपिप्रकृतस्यानुरार्थं प्रतीतेः पदे
कथं हविष्ट्वं तत्र प्रयुक्तिः अन्यथैकदेशद्रव्यमपि हविष्ट्वं स्यादिति शङ्कां निराकुर्वन्नपूर्वमाह नाग्नेति सर्वप्रदा
नाधिकरणोक्तरीत्या कृत्स्नपुरोडाशस्याग्नेयत्वागाघ्रातमानस्य तत्र स्वामित्वाभावेन तस्य देवतान्तरोद्देशेन त्यागा
योगात्तदर्थपुरोडाशांतसंपादनस्यैन्द्राग्नत्वाभावात् कृष्णषष्ठ्यादौ तु देवतान्तरसंगत्यभावात् प्रकृतग्रहणानर्ह
त्वाति नन्वपुरोडाशांतरग्रहणोपि बाधितकृतैव प्रतीतिः शेषविशिष्टे विरोध आज्येन शेषं संपादयतीति अत्रक
र्मान्तर स्वष्टकृदङ्गस्य पुरोडाशांतरेणुपपन्नेति भावः अनेनैव पूर्वं तु तदथ्याद्यर्थस्य पशोः सकृद्धोहितत्व
हणासंभवान्नस्य प्रयोजकत्वेपि हविष्कृतपुरोडाशोन्नरार्थग्रहणासंभवात्तद्विकृतः प्रयोजकत्वमिति प्रत्यव

सोम·४
१०

स्यानात्संगतिरितिसूचितं यदि प्रकृतसंबंधमनपेक्ष्यैव तन्त्रणार्थादितिवाक्यंस्वार्थबोधनक्षमं स्यात्तदा ह्यन्तरप्रयो
जकत्वं स्यात् नत्वेतदस्ति तन्त्रणार्थं प्राकृतस्य सापेक्षतया अस्यो तन्त्रणार्थादिति संबंधाज्ञानेवाक्यार्थबोधाय यैवमाना
देवं च कस्मिन्नपेक्षायां संनिहितानेयस्मिन्नेवमुक्तन्त्रणार्थं वाक्यं प्रवृत्तं कृतसंबद्धतन्त्रणार्थमेवालंबतइति नपुरोडाशा
तरप्रयुक्तेरवकाशइति सिद्धं तपति तन्त्रणादित्यधानामिति स्ववाक्यइतियदिपुरोडाशस्यैतन्त्रणार्थादिति,
श्रूयेत तदानेरपेक्ष्यस्यात्त्वेतदस्तीत्यर्थः त्वेतरक्तस्यापिदेवताख्यत्वाभावात्पुनः स्वीकृतं देवतातरार्थं त्यागसं
भवति नचतस्यकस्यपुनः स्वीकारे आचारविरोधः प्रत्यक्षश्रुत्या आचारबाधनादित्याशयवानाह अन्यार्थ
स्यापीति विद्यमानशेषस्य प्रत्यपेक्षत्वाद् अपि प्रकृतसंबंध एवन्यायइत्याशयेनाह प्रतिपत्तित्वादिति सू
त्रार्थस्तु एकदेशद्रव्यं किंचित्पुरोडाशादिकमस्य प्रयोजनंकर्मोत्पत्तिरदृष्टार्थं वा विद्यमानेनाग्नेयपुरोडाशावि मे
नासंबंधादिति अभिघारणे विप्रकर्षादनुयाजवत्स्यात्तत्रभेदः स्यात् केतुपशुवइति आग्नेयैकदेशः द्यवइत्यर्थः
तंत्रेणोपक्रमेतदानीमेवालंभनीयत्वाद्विचारानुपपत्तिमाशंक्यालंभोत्कर्षेप्यतस्यापिसद्भावात्तत्र्यपवि
चारइत्याह पर्यग्निरिति प्रकृताविनिर्दिष्टैः एतौ मासस्योरित्यर्थः प्राप्तमिति स्वीरकपर्यग्नियेति भावः प्राप्तमि एम०
ति आज्यभागादावितिशेषः कृतेतिकृतत्वधारयितव्यइतिपात्रीतंत्रेणोत्कर्षमित्यर्थः तदर्थाचेति अयमेव १०

वाधिकरणांशसंशयः एवंस्तुफलसंशयः तत्संशयकोटिद्वयस्यं तत्र साधारं दोषपूर्वोत्तरपक्षफलत्वेनलेखनादि
ति ध्येयं ननु हविःसंस्कारकत्वेपि पुरोडाशकपालवत्स्यरकीप रूब्योपपत्तीवनादभिधानेरणांनप्रयोजकमित्यतः
३ पूर्वपक्षे फलफलिभावेत्यादयति संस्कारद्वति पराप्रयुक्तरूब्योपपत्तीवनादृत्यप्रयोजकत्वाभावेपि सिनद्वारण
प्रयोजकत्वमस्त्येवधारणं विनासंस्कारासंभवादत एव प्राणितानयनकालेयद्वाजसनेपि भिराम्नानंतुषनि
रसनंतत्पुरोडाशकपालोपादानस्याप्रयोजकमपितत्पालनस्यप्रयोजकमेवेतिभावः ननुप्रतिपत्तित्वेपिधार
णप्रयोजकत्वंसंभवत्येवपरिधानीयेकर्मणि विहितप्रतिपत्तेर्यावत्तावद्धात्रधारणप्रयोजकत्वमित्यतः सिद्धा
न्ते हेतुहेतुमद्भावमुपपादयति प्रतिपत्तित्वइति परिधानीयेकर्मणि विहितप्रतिपत्तेः यावत्तावद्धारणं विना
नुपपत्तेस्तत्प्रयोजकत्वेपि प्रकृतेतु प्रतिपत्तेः संनिहितहविर्मात्रे [illegible] सिद्धेर्धारणंविनानुपपत्त्यभा
वात्तद्धारणप्रयोजकत्वमिति वैषम्यमितिभावः द्वितीयेति अनेनयथा एवंत्रउत्तरार्धशाद्वान्तास्त्रकृतग्रह
णांतथेहद्वितीयाविभक्तिबलाद्धविः संस्कारत्वमिति प्रत्यवस्थानात्संगतिरिति सूचयति अभ्युहितइति प्र
युक्तसंस्कारउत्पत्तिस्योत्पत्तपूर्वस्यातिशयाधानेउपयुज्यतेउपयोक्ष्यमाणसंस्कारस्तुतदुत्पन्नावोपयुज्यत
इत्यर्थः तथाउपयोक्ष्यमाणानीत्यर्थः विपरीतविभक्तौतिविरुद्धविभक्तिनिर्देशस्येत्यर्थः उद्देतिआकी
र्णकरस्यप्रतिपत्तौसच्चोरिक्तत्वंसंपन्नेतिभावः ननुहविःसंस्कारार्थत्वाद्वेदकद्वितीयाश्रुतिबलादउद्धार्थे

सोम॰४ २१ त्वमपि स्वीकार्यमिति प्रांकायां द्वितीयाद्योर्हि विभक्त्योर्न साक्षात्षष्ठ्यर्थविभागाभिधायकाः किंतु साध्यसा
धनभावाभिधायिन्यो विध्यपेक्षितं सन्निहितं समर्प्यं प्रयन्तीत्येतावन्मात्रे प्रकृते च षष्ठ्यर्थस्य प्रतिपत्तिर्बोध्येति
तानहविसंस्काराः उपकारणादेशत्संस्काराश्रयसङ्गावादेवं च अपेक्षितत्वात्प्रतिपत्तिमेव विधिः फलत्वेन स्वीकु
रुते नाहविः संस्कार्यं अतएव सक्तून् जुहोतीत्यत्र सत्यामपि तिं द्वितीयायां न सक्तूनां संस्कारत्वमिति परिहारं
च स्वपत्र श्लोकं व्याचष्टे शेषत्वमिति एवं च सक्तुवदेवात्र विभक्तिव्यत्ययप्रयोजनं तृतीयायाः द्वितीयार्थेव
त्तित्वं द्वितीयायाश्च सप्तम्यर्थवृत्तित्वमित्याहुरत इति एवं चात्रैषैस्तावता द्विभक्तेरन्यथानयनेन प्रातिपदि
कानुरोधेनेति विभक्त्यन्यथानयनस्य प्रातिपदिकानुरोधनिर्वचनत्वाभावाद्याप्रोद्धरीणामित्यत्र प्रा
तिपदिकस्य वचनानुसारेण लक्षणेन तथात्र तृतीयानुसारेण प्रयाजशेषशब्दस्याभिधानलक्षणयाहविः
संस्कारे तद्विनियोगः किं न स्यादिति प्रांकायां तथात्वेनैव न्यायेनास्त्विति पाष्णानित्यत्रापि प्रातिपदिका
नुरोधसिद्धेः पाषाणाधिकरणस्य प्रयोजनत्वमुच्यते इति प्रांकायां आह नवकाष्ठ इति श्लोकं नन्वेवं प्रयाजशेषस्यैक
स्मिन्नहविषि प्रक्षेपेणापि प्रतिपत्तिसिद्धेः संनिहितानां सर्वेषामभिधारणं न स्यात् न च हविषां गुणत्वेन
तदुत्वस्यापेक्षितत्वात्सर्वेषामभिधारणसिद्धिरिति वाच्यं प्रधानयागाप्योनां हविषां प्रयाजशेषं प्रतिगु सोम० २१
णत्वमसंगताद्युक्तमिति वचनागात्वेनतद्वदुत्वविवक्षानुपपत्तेस्तद्विवक्षायामपि वदुत्वस्यैकपितत्ववत्

त्वपर्यवसानेनसंनिहितानां अधिकानां क्रतुपदानामभिधारणाभावप्रसंगादित्याशंक्य हविःसंस्कार
त्वस्याव्यंशिकारणत्संनिहितसर्वहविरभिधारणोपपत्तिरित्याशयेनाहह्वचिरिति लिंगत्वादिति नचतत्रप्र
योपस्यागवदिहाशसाभावः इहापिहविरभिधारनियमांशस्यसत्वात्रचैवंप्राप्तापत्यवयुतांसंस्कारोमाविलोप
धीतिपात्रीनशेत्स्यादनंस्यादितिवाच्यं हवि~~र्निष्क्रयणेकात्रीन्तरेणस्यतिप्रसक्तिरितिमाव~~ संस्कारोहि नियमफ
लमित्युक्तं यत्रचप्राप्तविधेर्नियमप्रसक्तिस्तत्रनियमविधिः प्रवर्त्तते प्रमाणानांनर्थकत्वात्प्रमाणइत्यांस्स
धं र्गंचसन्निहितेष्वेवयत्रक्वचनशेषस्यप्रतिपादनं प्रसक्तंनसंनिहितेषु त्वसंनिहितानां नियमाविषयत्वात् नत पि
दर्थपात्रीन्तरेणेत्य[illegible]तिप्रसक्तिरितिभावः एकदेशिनस्तु केवलप्रतिपत्तिरेवनहविःसंस्कारः एवंचएका
त भिधारणेनापिप्रतिपत्तिसिद्धेर्नसंनिहितसर्वहविरभिधारणं नचैवंहविर्गुणत्वात्तद्बहुत्वविवक्षापत्तिः २
नहिशेषगतत्वेनकथंचित्तन्नित्यत्वबहुत्वस्यविवक्षा किंतूपादेयगतत्वादिह चहविर्षाप्रधानार्थमुपात्ताना
मेवप्रयाजशेषंप्रतिशेषत्वेनतदर्थमुपादेयत्वाभावान्नास्तिविवक्षा एकस्यैवहविषः सर्वप्रयोगेष्वभिधारण
मितिविशेषनियमाभावेनकदाचित्कस्यचिदभिधारणमित्यनियमेन सर्वहविषामभिधारणाभिप्रायं बहुव
चनमित्याहुः नन्वनतमन्रूपनिरस्यनि यस्त्विति नैतन्नतेसर्वेध्रुवामेवाग्रेअभिधारयति ततो हि प्रथममा
ज्यमार्गोपहन्नभवतीत्येतदनुपपन्नंस्यादत्र हि ध्रौवाज्यं हि प्रथमसुपयोग्यमाणत्वहेतुनाप्रथममभिधार

सोम·४ ण्योपयोत्स्यमाणं हविः संस्कारत्वे सत्येवावकल्प्यते नान्यथा तथात्र शब्दार्थक्रमोपि वर्हिरभिधारणं विनानुपप
११ न्नं स्यात्तेनानमयुक्तमित्याह कथमिति स्यादेवं यदि प्रयाजशेषेण वाक्यविहितं यदभिधारणं तत्र ध्रौवाज्य
विषये प्राप्यमाणे नोच्येत न त्वेवं किं तु अग्रताविशिष्टाभिधारणं तत्समेवानेन विधीयते तत्र प्रयाज
शेषवाक्यविहिताभिरणस्य केवलं प्रतिपत्तित्वे न किंचिद्बाधकमिति शंकां निराकर्तुं लिंगमित्युक्तं अ
यंभावः इदं हि प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्येति तान्नैयाधिकरणे लिंगदर्शनाच्चेति सूत्रेण विहि
तक्रमेणांगप्रधानत्वे तत्समानन्यायस्य प्रयाजशेषाभिधारणस्याप्यभागापत्येत्वमुपपद्यत इति लिंग
त्वेनोपन्यस्तं तच्च प्रयाजशेषवाक्यविहिताभिधारणस्येह विधेयमत्वे सत्येवावकल्प्यते नान्यथा तस्मान्ना
ग्रताविशिष्टाभिधारणं तावद्विधेयं किं तु वेशब्धानुयोगात्प्रधानक्रम इत्येवं स्वीकर्त्तव्यं न चैतदधिकरण
एवं पक्षे स्थितत्वात् लिंगोपन्यासः यद्वा तद्वाक्येनास्तीति कृत्वा चिंतास्त्विति वाच्यं तदुभयस्याप्यगतिकत्वा
दिति किं च हविषां संस्कार्यत्वाभावे प्रयाजशेषं प्रतिगुणत्वमेव स्यात् न च तत्संभवतीत्याह प्रधानेति
ननु हविः संस्कार्यत्वे केषामुद्देश्यत्वादेकस्मिन्वाक्ये च उद्देश्यद्वयासंभवापातात् हविःसंस्कारत्वं न युक्तं किं च
हविःसंस्कारत्वे प्रागुक्ते विभक्तिव्यत्ययोपि निष्फलः हविष्षु द्वितीयायाश्चैवोपपत्तेस्तस्मात्प्रधानार्थो नाम राम०
पि हविषां प्रयोदशकपालवदधिकानलहरणायागुणत्वमेवन्याय्यमित्यत आह इत्याशंक्यामिति अधिका ११

तृतीयाविश
नुत्रुत
लात्र

नलक्षणांगीकारेऽवश्यकत्वाद्द्वितीयोऽपि प्रयाजशेषशब्दस्यैवाविशिष्टा नलक्षणा स्यात् प्रधानवाचकहविःश
ब्दलक्षणापेक्षया मुख्यापि प्रयाजशेषशब्दस्यैव लक्षणायाः स्थापत्वादेकस्मिंश्च वाक्ये श्रौतमेवोद्देश्यपदद्वयं नस
मवेति इष्टतु प्रतिपत्तिरेव श्रौतविधेर्दृष्टप्रयोजनत्वाद्यपेक्षितत्वाच्च हविःसंस्कारत्वाधिक इति न तद्वयसमा
वेशविरोधः नचैवं दृष्टेनैव विधेश्चारितार्थ्याद्दृष्टहविःसंस्कारे मानाभाव इति वाच्यं हविराधारनियमां
शस्यानर्थक्यापत्तेरेव तत्र मानत्वान्नियमस्य प्रयोजनत्वेन त्रिष्टासायां प्रत्यासत्त्या हविर्गतसंस्कारस्यैव प्रयोजन
त्वकल्पनौचित्याद्देवं चत्वस्य याश्रयणमपि सार्थकमेव तेन विना प्रतिपत्तिश्रौतत्वस्य हविःसंस्कारत्वस्याप्य
सिद्धेरिति भावः सूत्रार्थस्तु यथा पशावेकपात्रार्थपृषदाज्यधारणार्थपात्रभेदस्तथा प्राजापत्यवपाभिघा
रणनिमित्ते तदर्थपात्रभेदः स्यादिति यद्यपीदं सूत्रे श्रौतोपोमीयरूदयापाभिघारणपरतयापि व्याख्यातुं शक्य
ते तथापि हेतुत्वाच्च सूत्रप्रयोगस्येत्यग्रिमसूत्राणां प्राजापत्यविषयत्वात् भाष्ये तद्विषयतयैवेदमपि व्याख्या
तं समानयनं तु मुख्यं स्यात् लिंगदर्शनात् ॥ अतिहायेति बहुवचनात् तदुच्छब्दस्तृतीयप्रयाजवचनः तृती
यप्रयाजमिष्ट्वा बर्हिः प्रतिबर्हिरत्याच्चतुर्थप्रयाजोपक्रमकाले ध्रुवायां विद्यमानमाज्यं जुह्वां समानयत इ
त्यर्थः तदर्थं चेति यद्वि प्रयाजार्थस्य समानयनं तदा पदात्स्येन प्रयाजदृष्टानेन समानयनद्वारकं स्यात्तत्रभ्रप्र
याजानवकीयमाज्यं प्रपंजानाः समानयनद्वारा प्रयुंजेरन्निति द्वारभूतं तत्समानयनमाज्यतद्धर्माणां प्रयोजकं

सोम०४ यदि चानूयाजार्थस्य तदा परप्रयुक्तद्रव्यसंस्कारत्वादप्रयोजकमिति फलफलीभावः ननु प्रयाजशेषचिकीर्षायां क्रिय
९१ माणं तदर्थस्यैव न्याय्यमिति कथं पूर्वः पक्ष इत्याशंक्य भवेदेवं यदि चतुर्थीकं प्रयाजमात्रमौपभृतं स्यात्तत्त्वेवमि
त्याह सर्वार्थमिति प्रयाजशब्दादिति सुवतस्य समासविधानादस्ति काचित् प्रत्यायाजशब्दात्तस्य विभक्तिः
समासत्वाद्युक्तेति वाच्यं साच बहुवचनरूपमेव ननु द्विवचनरूपा तस्या अत्यन्ताशक्तत्वेन तदर्थे च पाक्ष
त[illegible]बहुवचनात्मकविभक्तिकल्पनस्यैव युक्तत्वादित्यर्थः इदं चाभ्युच्चयमात्रं प्रयाजशब्दात् बहुवच
नकल्पनेपि प्रयाजानूयाजेष्विष्टत्वस्योद्देश्यसमर्पकतया तत्र प्रयाजबहुत्वविवक्षानुपपत्तेरि
ति ध्येयं अनूयाजप्रयुक्तस्येति अनेन यथाभिघारणस्य परप्रयुक्तद्रव्यसंस्कारत्वादप्रयोजकत्वमेवं
वे समानयनस्यापि तत्प्रसवस्याप्तानां संगतिरिति सूचितं ननु च तन्मते तदपेक्षत्वेनाचार्यमतानुप्रायाज्ञीनितः
प्राचीनं प्रयाजानूयाजानीति प्राथमिकप्रयाजत्रयस्यैतोह वचनतुर्थीहितावहद्धत्वाद्दोपभृतस्याव प्रिय
रूपार्थत्वमेवेत्यत आह भयोरिति यत्तु दर्वांगन्ती ति प्रयाजे प्यस्तदित्य विशेषेणावि नियोगान्तु ह्या
मपि सर्वप्रयाजार्थमेव नीतितः प्राचीनमिति वाक्यं तु अवयुत्यानुवाद इत्वेनोपपन्नं न हि सिद्धान्तेपि
तद्विधायकं समानयनकालविधिनैव तु ह्यस्याप्रयाजत्रयार्थत्वप्राप्तेः सिद्धान्तेवस्यमानत्वादिति भा
वः प्राप्तमेवेति तु ह्यन्तु होतीति तु द्वैवहोमस्य विधानात्तस्य च समानयनं विनानुपपत्तेः प्राप्तमित्यर्थः अ राम०९१

न्याजार्थस्य समानयनेपत्तेर्हियदनूयाजार्थं तस्य प्रयाजार्थवत्सर्वस्य समानयनं संभवति अनूयाजानां सं
प्रत्यननुष्ठानात् जुहूस्थस्य अन्यत्र श्रावणत्वाच्च किं तु तदेकदेशस्य जुह्वां तावन्मात्रं ततश्चात्यन्ताप्राप्तत्वमदृष्टा
र्थत्वं चावर्जनीयमिति सारणस्येति वदतो भावः स्वपक्षे दृष्टार्थतां स्फोरयति प्रयाजद्वयं कर्तुमिति कालेति तन्
काले समानीयमानस्य प्राचीनत्रपार्थत्वासंभवादिति भावः एवं चाष्टदोषदुष्टविकल्पोपि परिहृतो भव
तीत्याह एवं चेति। क्वचित्कोशेषु दृश्यते येत्वर्धादावेव समानीतस्येत्यादि तस्यायमर्थः प्राभाकरा: जु
ह्वां सर्वेषां प्रयाजानां शेषस्य समोपनतं तन्तु तत्संस्कारमात्रेण सर्वप्रयाजार्थं ततश्च पूर्वपक्षे पितपो: समुच्चयप
क्षे एव चोपनतत्वं स्वस्यपूर्णभावेन प्रयाजानुष्ठानार्थं अर्धादावेव समानेयमिति निर्विवादाभावात् प्रया
जार्थत्वेपि दानीमेव तस्य समानयनं तच्च जुहूगतात् जुह्वा अनेन कृतकरिष्यमाणसर्वप्रयाजार्थमित्योपन
तस्य समानयनमुखेन प्रयाजेष्वदृष्टकार्यं अनूयाजेषु दृष्टमेव तेनानूयाजप्रयुक्तमेवोपनतमिति तेन समा
नयनं तस्य प्रयोजकमिति पूर्वपक्षयन्ति तन्मतमनूद्य निरस्यति येत्विति किमिति तेषामिह दृष्टार्थानयनस्य
स्य प्रयोजकत्वे सति किमयुक्तं न किमपीत्यर्थः तस्यापि प्रयोजकत्वमुपपद्यत इति यावत् ततश्च समान
यनमदृष्टार्थत्वाद प्रयोजकमोपनतश्चेति पूर्वपक्षकरणमनुपपन्नमित्यर्थः तदेवोपपादयति नह्यपीति
तथाच प्रयोजनत्वाविशेषाद् अनूयाजवत् समानयनमपि प्रयोजकमेव स्यादिति भावः प्रयोजनं पूर्वपक्षे

सोम॰४ डुपभृतिवत् प्रयाजार्थं तत्सर्वो द्वौ समानीय बर्हिः प्रयाजकाले ऽनूयाजार्थस्य तु ह्वं किंचित्त्सारणं कदाचित्
२४ कदाचिन्न जुह्वे नैव पंचापि प्रयाजा अत्रापि बर्हिः काले ऽनौपभृतस्य किंचित्सारणं सिद्धं तेन जौहवेनत्री
णि षट् श्रौपभृतान्येनावशिष्टा विति स्वत्रार्थं तु समानयनमौपभृतप्रयोजकं स्यात् अति ष्ठापां चतुर्गृ
तु हीतान्यात्यानि भवंति न त्वत्रानूयाजाय स्याभवंतीति चतुर्गृहीत एव कृत्वा लिंगात् जौहवौपभृतयोः प्रयाजे द्विजौ
षु समुच्चये घटते उत्तरार्थं जौहवौपभृतयोः स्यात्तर प्रयाजार्थमेकं चतुर्गृहीतं षु चापो चापरमिति चतुर्गृ
जौहवोपभृतयोः हीतद्वयमेव स्यात्तस्माद् इति ष्ठापां चतुर्गृहीत वकृत्वा लिंगात् प्रयाजेषु समुच्चये सति समानयनस्याव
रितन प्रयाजद्व्यार्थत्वात् प्रयोजकत्वमिति । तत्रोत्पत्तिर विभक्ता स्यात् समानयनमिति समानयनस्य प्र
याजार्थत्वेन परकीयद्रव्यसंस्कारत्वाभावात्प्रयाजार्थकत्वपक्षे तदनुपपत्तेर्जौहवौपभृतयोर्वाणां प्र
याजेषु सम[illegible]च्चये सति समानयनवैकल्पिकत्वेन पक्षे चौपभृतेन प्रयाजा पिंडंते तदा सर्वो द्वे च प्रया
जौपभृति कदेश्यस्तु ह्व समानयनतया चतुर्थं प्रयाजोपक्रमसमये उपभृति प्रयाजार्थस्याभावेन पर
कीयद्रव्यस्यैव तदानीं समानयनमिति समानयनस्य प्रयोजकत्वाभावादिति वा जौहवौपभृतं केवलानू
याजार्थं तयात्स्य युक्तमेवेति समानयनस्य तत्प्रयोजकत्वासंभवादिति वा एवं चोपभृतप्रत्यवस्थानात् राम॰
नुसंगतिरेवं च शेषत्वचिंतायां पूर्वोधिकरणसिद्धं तत्समर्थनरूपत्वात्प्रयुक्तिविचारप्रस्तावे उपपत्तेर्नि २४

क्षेपं कल्पनाविति प्रयोजनविशेषासंयोगात् प्रकरणेन सर्वार्थत्वावगम इत्यर्थः ननु यावत्प्रकरणेन सर्वार्थ
त्वं कल्प्यते तावत्ः प्रागेव प्रत्यक्षवचनेन नैराकांक्ष्यात् न कल्पनावकाश इत्याशंक्याह यदीति प्रयाजा
नूयाजेष्वपृत्तदिति उभयार्थवाक्यप्राप्तत्वादनूयाजवाक्यमनुवादकं युक्तं ननु प्रयाजवाक्यान्तरेणाज्जोहव
स्य प्रयाजार्थत्वाप्राप्तेः प्रकरणस्य दुर्बलत्वेन तस्य प्रत्यक्षवचनस्यानुवादकत्वायोगात् न च प्रयाजे
ज्जेषु जौहववाधप्रसंगात् नोभयार्थवाक्यं विधिर्व्रीहिध्रुववाक्यवत् पाक्षिकवाध्ये विधित्वोपपत्तेः अ
२ तोयं पक्षो दुर्बल इति सूचयति एतावानिति चेदिति। प्रयाजवाक्यमनूयाजवाक्यं चेत्यर्थः न चोभयार्थ
वाक्यप्राप्तत्वात् अर्थमनूयाजेनवाक्यस्यार्थवत्त्वमिति वाच्यं उभयार्थवाक्ये नोपभृत्तस्योभयार्थ
त्वप्राप्ताविति केवलानूयाजार्थत्वस्य प्राप्त्यभावात् अनूयाजवाक्यस्य केवलानूयाजार्थत्वेनार्थवत्
त्वम् वादेवं चौपभृतं कदाचिदुभयार्थं कदाचित्केवलानूयाजार्थमिति विकल्प एव स्यादिति यदुक्तं पर्यवसितोर्थः आ
ह्येति उभयार्थत्वपक्षे चौपभृतस्य प्राप्तिः स्यात्तदा कदाचिज्जौहवेन नैवं चापि प्रयाजाय गृह्याम्युपरिति जौहवं चतुर्थे
तमयोः विकल्पितं स्यात् तथा चोपभृज्जौहवांगत्वादिति प्रयाजेष्वपृत्तदिति वाक्यं त्रिप्रयाजेषु नित्यं जौहवं विधत्ते अन्ययोस्तु
विकल्पेनेति विधेर्वैरूप्यं स्यात्तस्मादौपभृतस्य नित्यमेवोभयार्थत्वं वाच्यमित्यनूयाजवाक्यस्य केवलानूयाजार्थत्व

सोम०४
२५

विधायकत्वासंभवादग्नातिरिक्तत्वमिति भावः स्वत्रार्थस्तु तत्र जौहवाघारयेद्धत्युक्तिः कार्यविशेषासंयुक्तात्ततः स
र्वार्थः स्यादिति सदृश संख्यश्रवणात श्रौपमतात्वप्रसंगात्संगतिर्लक्ष्यतेति अष्टसंख्यायाश्चतुः संख्या
द्वयाविनाभावादिति भावः ननु प्रयाजानूयाजयोः चतुर्गृहीतत्वरूढत्वादष्टसंख्याविधिः कथमित्यत
आह चतुर्गृहीतमिति सामान्येति। चतुर्गृहीतवाक्यस्यानारभ्यवादत्वेन सर्वहोमविषयत्वात्प्रया
जानूयाजातिरिक्तविषयकं तद्वाक्यमित्यर्थः भिन्नविषयाभिप्रायकं श्लोकमत्वाशंकते नन्विति ननु
ग्रहणस्य होमार्थत्वेपि संख्यायाग्रहणमात्रार्थत्वादपि तुल्यविषयत्वमित्यत आह केवलेति ततश्च ग्रह
णद्वारा अष्टसंख्याया अपि होमांगत्वादार्थिकं तुल्यविषयत्वमस्तीति भावः श्लोकनाशयमाविष्करोति
च्यतइति अंगांगस्य प्रधानोपयोगित्वेपि अंगगुणविरोधाधिकरणन्यायेन भाष्यकारेण गुणमुख्यव्य
तिक्रमाधिकरणन्यायेन बाध्यत्वादिति भावः अष्टाकुर्वतीनि ततश्च अग्रहणद्वारेण होमपर्यंतधावन
त्तमेति भावः ननु नर्हि ग्रहण एव पर्यवस्यत्वित्याह ग्रहणमात्रेति चतुः संख्याद्वयेति नन्वत्र यद्यष्टसं
ख्यायाश्चतुः संख्याद्वयं लक्ष्यते तदौपमतमष्टसंख्याकमेकं हविर्न भवति किंतु चतुः संख्याकं हविर्द्व
यमिति पर्यवसितं तथा च अहति यदुपमति प्रयाजानुयाजेभ्यस्तदित्येतद्वाक्यं प्रयाजार्थमेकं चतुर्गृहीतम

राम०
२५

नूयाजार्थमपरं च विदधातीति स्यात्ततश्च द्वौ नामाधामामातिथ्यायां ऽनूयाजाभावे ऽप्रथमे त्वेकस्यैव चतुर्गृ
हीतस्य प्रयाजार्थं चोदकतः प्राप्तेस्तत्र चतुर्गृहीतान्याज्यानि भवंतीति वचनं व्यर्थं स्यात् द्वसंख्याकग्रहण
विधौ तु प्रयाजार्थमेवाष्टसंख्याकग्रहणप्राप्तौ तद्यावर्त्तनार्थत्वेनातिथ्यायां चतुर्गृहीतमूर्ध्ववता ऽथच
तुर्गृहीतद्वयस्याप्येकं प्रयाजार्थमपरमनूयाजार्थमिति प्रकृतौ व्यवस्थासिद्धिरेवातिथ्यागतवाक्यस्य फ
लमस्तीति हि तस्मिंस्तु प्रथमेतीत्यविशेषविधानेन चतुर्गृहीतद्वयस्यापि प्रयाजानूयाजार्थत्वप्राप्तेरनिवा
र्यत्वात् त्र चैकस्मिन्यागे हविर्द्वयं नात्वेतीति वाच्यं पशुपागस्यतद्दयाघनेकहविष्कवचनवत्त्वाच्चतु
र्गृही [redacted] तद्द्वयरूपहविर्द्वयस्याप्येकैकयागार्थत्वोपपत्तेः आतिथ्यागतवाक्यसद्भावे तु
त्रेनानूयाजार्थं तस्याश्चतुर्गृहीतान्तरव्यावर्त्तित्वलात् प्रकृतावेकं चतुर्गृहीतं प्रयाजार्थमपरमनुयाजार्थ
मिति व्यवस्था सिध्यति यथा चैतत्तथा विधिरसायनकृद्भिरेवोक्तमिति चेन्न सिद्धांते ह्यष्टत्वानुप्रथम
तीत्यनेन चतुःसंख्याकग्रहणद्वयं न विधीयते येन तद्वाक्यविहितचतुर्गृहीतद्वयस्यापि यद्दुप्रथमतीत्य
नेन प्रयाजानूयाजार्थत्वं नार्यं प्राप्तापामि मातिथ्यार्थैकं व्यवस्थार्थं स्याच्चतुर्गृहीतान्तरव्यावर्त्तित्वलात्प्रकृ
ही तावेकं चतुर्गृहीतं प्रयाजार्थमपरमनूयाजार्थं संख्यायाश्चानारभ्यवाक्येनैव प्राप्तेस्तथाग्रहणमपि न विधे

सो॰म॰०४ यं ग्रहणं विना चतुःसंख्याया होमांगत्वानुपपत्त्या तत एवार्थात् ग्रहणस्याग्रेपि प्राप्तेरग्रं गृह्णातीति वचनात् ग्रहण
४६ स्य प्राप्तिरिति केचिदेवं चतुःसंख्याया ग्रहणस्य चान्यतः प्राप्ते इदं संख्यया चतुःसंख्याद्वयं लक्षयित्वा यच्च
तुर्गृहीतं द्वयं ततो तुडुपभृतीति चतुर्गृहीतद्वयस्यापेक पात्रता मात्रं विधीयते अन्नान्यविधितश्चतुःसंख्या
यानिरपेक्षाया एव होमांगत्वेनावगमात् यथाप्राप्त्यनुवादात् अत्रानूद्यमानमपि चतुर्गृहीतद्वयं पात्रस्यानि
हो रपेक्षमेवं मद्वयार्थमवगम्यते ततश्चाष्टावुपभृतीत्यत्रैवोपभृत्तस्य चतुर्गृहीतस्य प्रत्येकं होमार्थत्वाव
गमात् तदनुसारेणैव यदुपभृतीत्यस्य चार्थोपीयत्वाद्यदुपभृतीति वाक्यं प्रयाजार्थमेकं चतुर्गृहीतमनु
याजार्थमपरमिति व्यवस्थयैव होमद्वयार्थत्वमौपभृतस्य विधत्त इति वक्तव्यमेवं च प्रकृतव्यवस्थाया अ
न्यथासिद्धत्वादातिथ्यावाक्यमनर्थकमेव सिद्धं ते स्यात् तस्मादष्टसंख्याकग्रहणविधिरावश्यक इति चेदु
च्यते आतिथ्यावाक्यस्य प्रयाजार्थमष्टगृहीतप्राप्तौ तन्निवृत्तिफलकत्वमनुपपन्नमेव येन तत्सिध्यर्थं प्र
कृतावष्टावुपभृतीत्यनेनाष्टसंख्याकग्रहणविधिरावश्यकः स्यात् तथा च सति न स्यत्रानूयाजाइत्येत इति डुप
भृति चतुर्गृहीतं तदभावे अनूयाजाभावलक्षणहेतुकथनपरवाक्यशेषानन्वयापत्तेरिति न यथा पश्ववदा राम॰
नेष्टु पंचावत्तैव च वपाकार्येत्यनेन चतुरवत्तिनामपि पंचावदानविधिरिवमिहं पंचावत्तिनामपि चतुर्ग्रहणवि ४६

धानार्थत्वेनातिथ्यावाक्यमर्थवदितितंत्रसाम्येऽक्रममप्यनुपपन्नं तत्रापि वाक्यशेषाच्च यस्तुल्यत्वात्तस्मादातिथ्यावा
क्ये न विधिः किंतु लाघवेनेष्टांतस्तुत्यर्थमिति न काप्यनुपपत्तिरेवं चोक्तरीत्या चतुर्गृहीतद्वयमवस्थायां सत्यां तत
एव यत्रानूयाजाभावस्तत्रोपभृति चतुर्गृहीतांतराभावस्य वर्हिः प्रयाजोपक्रमे प्रयाजार्थमौपभृतादाज्यादर्धसमान
यनस्य च सिद्धत्वादिति ध्यायं चतुर्गृहीते विधीयमाने अनूयाजाभावस्य हेतुत्वाभिधानवलेनानूयाजाभावे चतुर्ग
हीतांतरनिवृत्तिफलकत्वात् प्रयाजार्थं तु द्वयं समानयने नियोगतोऽर्थसमानयनसिद्धिफलकत्वाच्चानूयाजेतिवा
क्यं पारमार्थिकहेतुपरमेव न हेतुवन्निगद इति हेतुत्वधिकरणन्यायसद्भावायां पारमार्थिकहेतुत्वाभिधानं चिंत्यमिति दि
क् प्रयोजनं एवं पक्षे बहूनां प्रयाजानां बहूनामौपभृतादर्थं यजति नोत्तरं क्रियत इत्यनूयाजाभावे व्यवगृहीतं सि
द्धं तेऽनूयाजाभावे चतुर्गृहीतमिति सूत्रे तच्छब्दश्चोपमर्दपर इति ॥ इति शास्त्रदीपिकाव्याख्यायां मयूख
मालिकाख्यायां चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः स्वरुस्त्वनिष्पत्तिः स्वकर्मशब्दत्वात् एवं स्मिन्पादे सन्ना
घागसाधनद्रविणादेः प्रयोजकताचिंता इह तु पारंपर्येण तत्साधनस्य वादेरिति पादांतरत्वमानंतर्यं चेत्याहुः
किमिति किमेष स्वरुच्छेदनादीनां विधिरादेश्च प्रयोजकत्वेन तदर्थं च किमेष यूपात् यदृच्छनिष्पन्नत्वत
रूयात्तु निष्पन्नः शकलो गृहीतव्यः तदर्थं च किं स्वरुं करोतीति स्वरूपादानापादानविधिरिति संशयः तत्र
स्वरुकर्मकच्छेदनापेक्षितेतिकर्तव्यताविरहे तद्विध्ययोगस्य स्वरोर्विनियोगाभावे तद्भावनाविधानार्थवाक्यस्य

सोम॰ ७ चपरिहारेणाचस्वरूपभावनाविधियोग्यतार्थतस्याश्चेत्याद्युक्तिः स्वरूपाद्दानापादानविधिंसंभावयितुमनेनवा
२० क्येनेत्याद्युक्तिश्चेतिइदमत्र साध्येतिश्रुत्यान्यदश्रुत्येत्यर्थः मद्यपिस्वरूपंभावयेदितिस्वरूपकर्मकभावनायास्व
रूपदसमभिव्याहाराणमित्वादत्रापिपदेवाक्यार्थविधिरेवतथापिकरोत्यर्थभावनासामान्यस्यावच्छेदकसम
र्पणेनस्वरूपशब्दोविशेषणस्वरूपावगतिमात्रनिमित्तंननुस्वरूपशब्देनविधेयांतरंकिंचित्समर्प्यतइतिकरोत्यर्थभा
वनायाएवविधानाच्चत्यर्थविधिरुपपन्नइतिभावनेतिस्वरूपाणापशुमनक्रीतिपः प्रथमः शकलः परायतेत्तस्व
रूः कार्यइतिचवाक्यद्वयपर्यालोचनयांतुनसाधनशकलविशेषणस्वरूपशब्दार्थइन्यनुगमान्नस्यचानुपात्त
स्यांतुनसाधनत्वानुपपत्त्यार्थप्राप्तमद्रुपादानंतदन्नूद्यरूपादित्वेवमपादानविशेषणविधिरितिसिद्धांतप
क्षेकरोतिपरेणप्रत्ययेनकरोत्यर्थरूपादानकत्वविधानात्कवाक्यार्थविधिर्वास्यादित्यर्थः त्वत्पयेदिति
सर्वेषामपिभावनान्वयित्वेनभावनावाचिकरोतेः प्राधान्यात्तद्वन्यस्यापितस्यापितलत्तणानुयुक्तेतिभा
वः रूपशब्देनेतिरूपशब्देनस्वार्थसंबंधात्वेदिरादिकाष्ठस्यत्तोषणादिक्रियाणांचलत्तणायोपस्थितौ
सत्यांयोग्यतानुसारेणकाष्ठस्यकरणतयात्तोषणादीनामितिकर्तव्यतात्वेनचान्वयइतिभावः एवंचयागाच्च
पेतत्तत्तीतिरूपार्थतयाछेदनादिविधानात्रूपसत्त्वप्रयोजकः तथास्वरूपवाक्यगतेनरूपशब्देनस्वरूपभाव राम॰
नार्थं तयापिविधानात् स्वरूपायितस्वप्रयोजकइत्याह इतीतिचचात्राप्युरोडाशकपालन्यायः तत्रहिपुरोडा २०

शार्थत्वाधिष्ठानमेवकपालस्वरूपेण विनियुज्यते नकेवलंकपालंपुरोडाशकपालन्यायः तत्रहि पुरोडाश
शार्थत्वाधिष्ठानमेवकपालस्वरूपेण पुरोडाशप्रदानार्थकप्रसंगाविहतु केवलंनलक्षणादयएवयूपपदेनल
क्षयित्वा विनियुज्यंते तदर्थाभिधानकर्मत्वाभावात् अशक्तिप्रयोजकत्वमितिविभाव्यादितिभावः मुख्यस्ये
तिनचत्वसत्त्वेपियूपशब्दलक्षणातुल्यादृष्टादृष्टसंस्कारनिचयरूपस्ययूपस्यापादनत्वासंभवेन तदाश्रय
खदिरादिकाष्ठलक्षणावश्यंभावाद्विकाचत्वबष्का अपादनिलक्षणेतिवाच्यं यूपस्येतिषष्ठ्यर्थसंबंध
सामान्यस्ययूपाश्रयकाष्ठापादनत्वरूपविशेषपर्यवसानमात्रस्वीकारेणलक्षणायाअभावादितिभावः
तद्यस्यस्येतिभावनाः दिप्रत्ययवाच्यैवसतिकारकैः संबध्यतेनकरोतिधातुवाच्या धात्वर्थस्याकारकान्वया
योग्यत्वस्यभावार्थाधिकरणेप्रपंचितत्वान्नयाचकरोतीतिधातोःप्राधान्याभावात् तद्यस्येवलक्षणायुक्तेति
भावः। एवंचपूर्वपक्षेकेवलप्रत्ययप्रयोगानुपपत्तेः प्रत्ययानुग्रहार्थंताकरोतेस्यात्तद्रूलक्षणोपादानप
रत्वमित्यपिरूढंव्ययूपानुनिष्पन्नस्येतियूपार्थच्छेदनानुनिष्पन्नस्यप्रथमशकलस्यस्वरुत्वेनोपादेयत्वात्
स्वरुनाश्रयेनकेनविच्छकलेनातनकार्यंस्वर्थंनपुनस्तलक्षणादिप्रयुक्तिरित्यर्थः सूत्रार्थस्तु स्वरूपयात्
स पृथक्निष्पत्तिकः स्यात् यूपंस्वरुंकरोतीति स्वक्रियाविधायकशब्दत्वादिति शाखायात स्वाधानत्वात्
यूपशब्दवत्स्वाशीशब्दस्यापिनलक्षणेतिप्रत्यवस्थानात् संगतिरिति सूचयन्नाह श्रुत्येति मुख्यस्य प्रातिपदिक

5

सोम-४
१८
स्यमुख्यार्थत्वायजघन्यद्वितीयस्यसमर्थ्यमाख्येयादित्याघारत्वमाघारे देशावच्छेदकत्वाद्गुणत्वं त्वयद्वादिशप्रत्याहर
तीत्यर्थः नचप्रतिशब्दाध्याहारदोषः हरतेर्द्विकर्मकतयाप्राच्याश्चप्रधानकर्मतयापिप्रतिशब्दं विनापितदर्थला
भात् नचाहरतेस्तथाभावात् साकांक्षत्वं प्रकृतशाखायाएवाहरणेनत्वेनान्वयात् नचैवमप्यवधानिर्देशात् प्राचीश
ब्दस्य साकांक्षत्वं प्राच्यां दिशि शाखानंश्रीणातीतिवद्विहारदेशस्यैवाविधित्वसंभवादेवं च प्राचीदिगाहरणीयत्वा
त्तत्प्रयुक्तेतिभावः विनियोगश्रुतेः प्राधान्यात्तदनुसारेणामुख्याप्यभिधात्री श्रुतिर्न्याय्येत्यन्यायेन सिद्धांत
माह आहरत्येति आहरणक्रियायाः कर्मापेक्षायां स्ववाक्यगतकर्मत्वाभिधावाक्यांतरगतग्रहणायोगात्
आहरत्याभिधायकः कः प्राचीशब्द इतिभावः प्रतिशब्देति प्रथमस्वरसतः प्रधानकर्मत्वप्रतीतेरिति तद्या
वत्यर्थे प्रतिशब्दाध्याहार आवश्यक इतिभावः ननु विशेष्यसापेक्षत्वान्नप्राचीशब्दस्य आहरत्याभिधायक
त्वमित्याशंक्य शाखामाहरतीति समानविभक्तिनिर्दिष्टाप्रकृतशाखासत्वान्नदोषइत्याशयेनाह प्रकृते
ति शाखायाअहरणावयवत्वादुपस्थितत्वात्स्यैवावयविल्वन्याय्य नत्वनुपस्थितविहारदेशस्य एवं च प्राच्या
दिशः शाखाविशेषणत्वात् शाखाप्रयुक्तैवदिक् नतत्रद्रव्यस्य याप्राचीशाखा सा आहरणीया न तु याकाचित्
शाखाविहारात्प्राग्देशे आहर्तव्येत्याह वृत्तस्येति सूत्रार्थस्तु प्राचीशब्दः शाखायांस्यात् तत्प्रधानत्वात्तस्याः प्र राम०
कृतत्वेन प्राचीशब्दस्य तत्प्राधान्यादिति इदं न प्रथमकसूत्रे किं त्वग्रिमसूत्रावयव एवाधिकरणांतरत्वेनभाष्येव्या १८

ख्यानंदूत्याहुः शाखायां तत्प्रधानत्वात्तु पदेवेत्य विभागः स्याद्वैधम्यात् प्राच्यादिशः केवलशाखाप्रयोज्यत्वेपि वेदनादी
नां न केवलाग्रप्रयोज्यत्वं किंतु मूलाग्रोभयप्रयोज्यत्वमिति प्रत्यवस्थानात्संभातिः परिवासस्थित्वेत्यर्थः अथाक
रोतिमात्रसकशाखयक करोतीत्यर्थः किमिति यद्यपि मूलाग्रगोचरो विचारः प्रवर्त्तनीयः तथापि मूलाग्रप्रत्य
क्षेण त्वकार्यकपालोपधानादिप्रयुक्तिपर्यवसानात्कुचर एव सः प्रवर्त्तितः किं मूलार्थमपीति मूलार्थ
त्वेन द्वारा तत्कार्यार्थत्वात्तस्य युक्तिः फलतीति भावः समूलस्येति समूलस्याग्रस्य वाचकेनाग्रमात्रस्येत्यर्थः
नाग्रमात्रमिति तथा चऽग्रमात्रस्यैव छेदनाहरणादिस्यान्न समूलस्येति भावः तथापि कथमुपधानार्थत्व
मित्याशंक्य मूलाग्रद्वारेत्याशयेनाहात इति ननु शाखामाछिनत्तीति छेदनादिवाक्येषु शाखाशब्दस्य
समूलवाचित्वेपि परिवासनवाक्ये मूलत इति श्रवणात् मूलस्य मूलापादानकपरिवासनासंभवात् अग्र
मात्रवचनत्वात्परिवासनस्य तादर्थ्ये सति छेदनादीनामपि तादर्थ्यमेवेत्यत आह परिवासनंचेति परिवा
सनवाक्ये शाखाशब्दस्याग्रमात्रवाचकत्वेपि न तन्मात्रार्थत्वं परिवासनस्य मूलतः इति सार्वविभक्तिकस्य
तसेरग्रपरो न मूलस्यापि द्वितीयांततया परिवासनस्य मूलार्थत्वस्यापि संभवान्ततः परिवासनं मूलाग्र
विभागद्वारेणोभयार्थमेव नाग्रमात्रार्थमित्यर्थः प्रयोगप्राचुर्यादिति शेषविधानाच्चाप्यापादनार्थक एव
तसिः न सार्वविभक्तिक इत्याशयेनाह मूलापादानकमिति ननु भवतु परिवासनमग्रार्थं तथापि मूलं छेद

सोम.५
१९

नादेः प्रयोजकं किं न स्यादित्यत आह सूत्राप्रयादानकमिति ननु भवतु परिवासनमग्रार्थं तथापि मूलच्छेदनादेः प्रयो
जकं किं न स्यादित्यत आह तद्विशेषणोतितृत्यग्रमेवेति न चैवं शाखाशब्दस्य लाक्षणिकत्वप्रसंगात् मूलाभावेपि शा
खाव्यवहारस्य लोके शाखयावत्सानपाकरोति शाखया गाः प्रस्थापयतीति शाखया गां दोग्धीत्यादौ तत्र शाखा ति
यां दर्भमयं भवति वेदे च दर्शनेन छित्रा विशिष्टाग्रभागस्यापि शाखाशब्दमुख्यार्थत्वान्न तत्र शतिपावत्परिवास
नेन कृतं तावत्समूलाग्रवचनः शाखाशब्दः कृते तु परिवासने अग्रमात्रवाचकं यथा अंगुल्यादि किंचिदवय
वच्छेदे छिन्नावशिष्टवचनो देवदत्तशब्दः न वैदृदिति भावः समूलस्य च्छेदनाद्दाहरणाच्च मूलार्थत्वेपि किं न स्या
दिति मंदाशंकां निराकरोति समूलस्येति न चेतितत श्च परिवासनाविशेषणं मूलमपितद्वारेण्येवेष्मकारणा रू
४ र्थमेवेति भावः खुभयप्रयुक्तमेवेत्यत आह उपवेषमिति वाक्यसंयोगात् स्वर्वक्यश्रुतार्थमेवमूलं तत्र च यया प ६
स परिवासनानुनिष्पन्नं मूलं ते न उपवेषणं करोतीति परकीयोपजीवनात् उपवेषकरणप्रयुक्तिं मूलस्येत्यर्थः
वस्तुतस्तु रूपस्य स्वरूकरोत्यंतीत्यत्रैव करोते रानार्थकत्वादुपवेषस्य भावात्वमेवासिद्धं तत्र च स्वरूपवदेवाप्रयो
जकत्वं तस्येत्याह करोतिश्चेति ननु मूलस्योपवेषार्थत्व एव वाक्यसंयोगो न त्वग्रार्थत्व इत्याशंक्य निराह नचे
तिप्रयोजनं पूर्वं च दिह उपवेषनाशेषपुनः शाखाहर्तव्या सिद्धं तेन भयत्रापि शाखानहर्तव्या ततश्च तत्रोपवेषाभा राम०
वात्येन केनचित् कश्चिन्नकपालोपधानमिति सूत्रार्थः तु शाखायां शाखाप्रधानैः मूलं तः शाखायां परिवास्येति वा
वासस्येत्यादिति । उपवेषमिति छिन्नाग्रानपरिवासनाक्रिया मूले तु न इति न तत्र परिवासनस्योपवेषार्थतेत्यर्थः । स्वावशेषे मूलेपि वीर्पार्थमात्रेण प्रयुक्ते इति भावः ॥
नोपवेषं करोतीति करोतिरर्थसामान्यमानस्य करणकोपाधी मूलस्यैव सन्निहितस्य करणत्वेनान्वयादुपवेषार्थत्वमपि मूलस्यान्नाच्यमात्रार्थ ६

क्येडुपवेषणपरिवासनस्य विभागोऽसंबंधः स्यात् द्वितीयव्याख्यायां प्राधान्यादुपवेषमिति द्वितीयायाः करो
तिक्रियापेक्षत्वेन शाखावैष्पमाद्रुपवेषस्येति हरतोतु तुदोतिर्योगसामान्याद्व्याख्यातां चार्थप्रोक्तत्वात् पौर्णमा
स्यां [illegible]बुशाखानाहर्तृत्वेत्ययुक्तं कपालोपधानार्थं तदनाहरणेपि प्रस्तरप्रहरणार्थं तदाहरणावश्यंभावादिति एवं
विकरणप्रयोजनाद्धेयात् संगतिरि[illegible]ति तत्र त्वे प्रस्तरप्रहरणस्य होमरूपत्वाभावे प्रस्तरसहभावेन शाखाप्रह
रणस्य पूर्वपक्षेव त्समाणमर्थकर्मत्वेन सिध्येदिति तत्सिध्यर्थं तस्य तृतीयोक्तं होमरूपत्वमस्मारयति सूक्तवाकेनेति
यभागतायागसहितात्वेत्यर्थः यद्वा यागशब्दो होमपरः एवमग्नेयपुरोडाशादीनां सूक्तवाकप्रतिपाद्यानां प्रहरणो
देवतात्वेनास्सूक्तवाकस्य तत्र करणत्वानुपपत्तेस्तेषां देवतात्वे सति द्रव्यदेवतासंबंधाद्यागो प्रहरतिरिति स्थितमि
त्यर्थः तत्रेति सहशब्देन शाखायाः प्रस्तरतुल्यत्वात् प्रस्तरस्य च यागसाधनत्वात् शाखापि यागसाधनमन्यथास
हमेवबाधापत्तेरित्यर्थः ननु प्रस्तरे यागसाधनत्वं सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति वाक्येवगम्यते न च तत्र शाखायाः स
हभावः श्रूयते किंतु सह शाखया प्रस्तरं प्रहरति वाक्ये तत्र च यागसाधकत्वं न प्रस्तरस्यावगम्यते प्रहरणमात्रश्रवणा
त् तत्कथं सहभावाच्छाखाया यागसाधनमिष्यत इत्यत आह निर्वापवदिति न च सोऽपूर्वं चरुं निर्वपेदित्यादौ द्रव्यदेवतासंबंध
कल्पितो यागो विधीयते निर्वपति तत्त्रिचोदकप्राप्तानुवादत्वस्वीकारान्निर्वापस्य यागोपलक्षणत्वमसिद्धमिति वा
च्यं न प्रतत्रयागविधायकेषु सौर्यादिवाक्येषु विद्यमानो निर्वापः दृष्टान्तः तेनोक्तदोषः स्यात् किंतु यत्र निर्वपतियुक्तवा

सोम० ४
३०

कोयागविधेर्नानंतरं तस्मिन्यागे गुणविधिपरे वाक्ये विद्यमानः यथा यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एतं सोमारौद्रं चरुं निर्व
पेदिति विहिते सोमारौद्रयागे गुणविधिपरे तिष्ये पौर्णमासे निर्वपेदित्यादौ तत्र यागे गुणविधिसिध्यर्थं निर्वपते
र्योगोपलक्षणार्थत्वस्यावश्यकत्वात् प्रकृते शंयुवाकस्य यागविधायकत्वाभावेन तथाविधस्यैवादृष्टांततो चि
त्यादिति चेन्न ननु शंयुवाकवाक्ये प्रहरतिर्मुख्यार्थ एवास्त्विति यद्यपि न ह्यस्मिन्वाक्ये प्रहरणं विधीयते येन मुख्या
र्थविधिर्योगोपलक्षणं न भवेत् किंतु सूक्तवाकवाक्यगतप्रहरणानुवादेन शंयुवाकसहभावमात्रं विधीयते सू
क्तवाकवाक्ये च प्रहरणं न प्रक्षेपमात्रं किंतु मांत्रवर्णिकदेवतासंबंधवलाज्जियुक्तप्रक्षेपरूपं तद्वदगतं यथा प
विधीयते येन मुख्यार्थविधिर्वगतं चानुवादः इति शंयुवाकवाक्ये प्रहरणं तद्रूपलक्षणार्थमवश्यं वाच्यमित्याश
येन श्लोकव्याख्याने प्रस्तरेति द्रव्येति द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबंध इति वक्ष्यमाणपूर्वपक्षोक्तद्रव्य
कर्मसंयोगन्यायेन शंयुवाकहरणस्य प्रहरणरूपक्रियार्थत्वात् प्रहरणमपि कर्मैव तत्पर्थः अनेन शंयुवाकप्रह
रणस्य होमरूपत्वाभावेप्यर्थकर्मत्वमवश्यं स्वीकार्यमित्यपि सूचितं सूक्तवाकवाक्ये होमकल्पनेपि प्रह
रणरूपत्वस्याबाधात् प्रहरणरूपत्वमपि तत्रावगतमस्तीति मुख्यतन्मात्रानुवादेन शंयुवाकसहभावसि
ध्युपपत्तेः न शंयुवाकवाक्ये प्रहरणस्य होमापरलक्षणत्वमित्याशयेनाह यागोयदिति किंचिन्न शंयुवाकवाक्ये राम०
न शंयुवाकप्रस्तरोभयप्रहरणमेव विधीयते नतु सूक्तवाकवाक्यविहितप्रहरणानुवादेन शंयुवाकसहभावमात्र ४०

विधिः येनयथावगतानुवादाद्धोमरूपस्यैवानुवादस्यात् सूक्तवाकवाक्येनतुसूक्तवाकप्रस्तरसंबंधमात्रविधानं
प्रहरणस्यशाखावाक्यप्राप्तोऽनुवादएवतथाचमांत्रवर्णिकदेवतासंबंधः प्रस्तरस्यैवनाशाखायाइतिनशा
खाप्रहरणस्यहोमरूपत्वप्रसक्तिःइत्यादुः ननुसूक्तवाकमुच्चप्रस्तरशाखयोःसहप्रहरणेमांत्रवर्णिकदेव
तान्वयाविशेषाच्छाखाप्रहरणमपिहोमस्यादित्यतआह नचशाखेतिसूक्तवाकेनप्रस्तरंप्रहरतीतिप्रस्तरप्र
हरणमात्रेसाधनत्वेनविनियोगात्रशाखाप्रहरणेमंत्रःसाधनंकिंतुआर्थसमानतमात्रेमंत्रस्तात्मंत्रेपदेनेनह
विषेतिप्रस्तरस्यैवनिर्दिष्टत्वान्नशाखायादेवतासंबंधइतिभावः नन्वेवमपिनशाखायाः प्रतिपाद्यत्वंकिंतु
यत्प्रस्तरंप्रहरतितत्सहशाखयेतिप्रस्तरप्रहरणेगुणभावएवशाखायाइत्यतआह यथेति शाखायावेदिदे
शेस्त्रीकरणार्थंप्रतिपत्तेरपेक्षितत्वात्प्रहरणांगत्वेऽपिहरणार्थप्रसंगाद्गत्वंगौणतस्तुल्यरूपयोरेवसहभावेन
सहशब्दत्वास्याच्चशेषस्यप्रहरणंप्रतिपत्तिरेवविवक्ष्यतइत्यर्थः।इध्मबर्हिःसंयोगन्यायोऽप्यपेक्षितत्वादिहेतुभि
रेवप्रत्युक्तः ननुतर्हिप्रतिपत्तित्वस्यतत्रस्वसिद्धेः किमर्थमिदमित्यतआह अत्रेतिहरतोसाहित्यप्रतिपा
दनस्यप्रयुक्तिपर्यवसानायतत्रत्यमेवप्रतिपत्तित्वमिहव्यवस्थितंहरणेतुतुल्यहेतिस्यादितिपूर्वस्यतत्सूत्र
स्वारस्यानुरोधात्प्रतिपत्तिर्वोशब्दस्यतत्प्रधानत्वादितिसिद्धांतसूत्रमपिफलमुखेनहरतिसाहित्यपरमेवे
ति नकोपिदोषइतिभावः प्रयोजनंनपूर्वपक्षेइदंप्रत्यागेइदमितिशाखायाअपिनिर्दिष्टत्वः पौर्णमास्यादिष

सोम-५
३१

पिष्टावोसंपादनं सिद्धांतेतु प्रस्तरमात्रस्यैव निर्देशः नापि पौर्णमास्यादि वृशाखासंपादनमिति सूत्रार्थः तत्र प्रहरणेश्च प
मारोपि होम एव स्यात् सहश्राद्धेनतु होति साधन प्रस्तरेण शाखासाम्यावगमाद्व्याणामर्थ क्रियाप्रति द्रव्यकर्मसंयोग
न्यायेन शेषत्वाच्चेति द्वयस्य संयोगात्प्रणीतानामाज्यवद्विभागः स्यात् संप्रवनसंयोगेनोत्पत्तौ तेनैव प्रयोजनेन नै
रकांक्षेण निनयनप्रयोजनान्वयायोगान्निनयनं प्रतिपत्तिरेव स्यात् नचेह संयवनसंयोगेनोत्पत्तिरिति प्रैवं पूर्वपक्ष
सो कथं र्थमाह प्रयोजनासंयुक्ता इति तत्रेतिनच द्वितीया संयोगात् प्रणयनं प्रतिपत्तिः स्यादिति वाच्यं कार्यांतरो
पयुक्तस्य द्रव्यस्य हि प्रतिपत्तिर्भवति इह तु पाः संयवनेऽप्ययुक्ता नतासां निनयनं किंतु तन्नेत्यस्यहण होतानाम विशि
ष्टानां ततश्च संयवनेऽपयुक्तावशिष्टानामपां कार्यांतरोपयुक्तत्वाभावेन प्रतिपत्त्यनर्हत्वात् सक्तुवद्विभक्ति
व्यत्ययेनार्थकर्मैव निनयनमन्यथा कृशालेनाप्ययुतां संयवनमात्रोपयुक्तानामेव ग्रहणं संभवाद्वधिकानां
ग्रहणमेव न स्यादिति भावः एवं च शाखाया द्रप्ययुक्तत्वात्स्य हरणस्य प्रतिपत्तित्वेपि नि[illegible]नीयमानानामपां
अन्यत्रोपयुक्तत्वाभावान्निनयनं न प्रतिपत्तिरिति प्रत्यवस्थानात्सिणनिर्देशात् अस्यंतके शूलेपि पार्लकिं
चिन्यूनाधिकभावस्यावश्यकत्वात् न्यूनग्रहणेचापर्याप्तेरं तरा पुनर्ग्रहणे क्रमलोपादिदोषप्रसंगा
त् अधिकानां ग्रहणमवर्जनीयमिति अधिकानां स्वयमन्यत्रोपयुक्तत्वाभावे प्युपयुक्तानुनिष्पन्नतया राम०
लोहितशकलादिवत् प्रतिपत्त्यर्हत्वमस्त्येवेति सक्तुवैषम्यात्रेह विभक्तिव्यत्ययः इत्याशयेनाह तदुच्यते ३१

त इति तदुत्पत्तावितिप्रयोजनेनासंयुक्तानामित्यन्वयः प्रयोजनं पूर्वपक्षे संप्रदानानंतरं निरूपणात्पूर्वं प्रतीता
नाशंक्य पुनः कृत्याद्यातश्चाश्रादित्यः प्राप्तणीयः पयस्विचरुरित्यादिषु विधिविनियत्तार्थमायः प्रयोगाः सिद्धांतेतुने
ति सूत्रार्थस्तूत्पत्तौकार्यविशेषसंयोगात्प्रतीतानांधर्माणामस्यैवानेकत्रविभज्यविनियोगः स्यादिति सा
सवन्मैत्रावरुणस्यदंडप्रदानं कृतार्थत्वात् दंडधारणमितिदंडेनदीक्षयतीत्यनेनेतिशेषः दंडदीक्षायास्तद्धार
णरूपत्वादितिभावः एवंवस्त्रस्यवस्थानात्संगतिस्सूचयन्नाह तत्रद्वितीयेति अभ्युदितेतद्यात्रस्यास्वस्सतः दृष्ट्वि
तार्थत्वादितिभावः ननुचतुर्थ्यासंप्रदानत्वावगमान्मैत्रावरुणः प्रदानमित्यर्थे कर्मदानं द्वितीयाचतुर्घन्यत्वाद्वनी
त क्षितेस्त्रित्वाप्रकथापि त्रिविधिः प्रतिपत्तित्वमेवन्याय्यं एवंचतुर्थीमुख्यापि प्रत्यर्थतयानेयायद्वयथाप्रतीयातश्रोवा भ्र
भिधारणं हविरधारनियमाद्धविः संस्कारोपिभवतितथामैत्रावरुणः नियमात्तदर्थमयीदानीमितिमैत्रावरुणाय
स्यापिदंडप्रतिपत्तावनुनिष्पादिप्राधान्यमस्तीतितदभिप्रायाचतुर्थीत्याशयेनश्लोकंव्याचष्टे दिष्टेतीति मतित्रि प
त्वेमैत्रावरुणहस्तेप्रक्षेपमात्रेणशास्त्रस्यकृतार्थत्वाद्दंडदीक्षैवानन्वाहेत्यादौ अन्यतप्राप्तदंडविदिविसाद्दर्थकर्म
त्वेतुमैत्रावरुणेनयत्क्रियतेतदर्थदानंस्यात्तत्रैवप्रकरणविरोधात्सर्वमैत्रावरुणकार्यार्थत्वप्राप्तेप्रैषानु
वचनयोस्तदुपसंहारमात्रार्थं दंडीप्रैषानन्वाहेतिवचनमितिविधिलाघवंस्यात्तस्माद्दंडीप्रैषानन्वाहेतिविध
धिलाघवार्थमर्थकर्मोप्यपेक्षितमेवेति तस्माच्चतुर्थ्यनुसारेणार्थकर्मदानमित्याशंक्याह चतुर्थ्येति द्वितीया

सोम४ न्वितत्वेष्वपरनिष्पन्नत्वपर इतिन्यायेन इष्सिततमेनान्यस्याभिप्रियमाणत्वायोगात् कर्मणायमभितीतिसूत्रे कर्मशब्दे
३१ नानीप्सितकर्मण एव विवक्षणीयत्वादितिभावः मचैवं द्वितीयापत्तिरुत्तरावृद्दोषः इप्सितसाधारणसाध्यत्व
मेव द्वितीयार्थ इति द्वितीयेडपपादनादनीप्सिते पिमुख्यत्वात्तत्र शेषत्वं तराभावेत देवसाध्यं शेषीभवति इहतु
मैत्रावरुणस्य सर्वोपेत्तणाप्रधानत्वात् स एव शेषी न तु साध्यत्वेनावगम्यमानो पिदंद इति न कोपिदोष इति
भावः तद्युक्ति इह व्यत्ययो न शंकार्हः अनीप्सित द्वितीयातत्तस्यात्यंतत्तदघन्यत्वात् तथा च सक्तुष्वपि वमनी
प्सित द्वितीयोपपत्तेः किमिति तत्र व्यत्ययः जुहोति त्यागविशिष्टप्रक्षेपवचनत्वेन त्यज्यमानानां प्रक्षेप्यमाणानां
सक्तूनामनीप्सितकर्मत्वासंभवादित्यत्र तात्पर्यं वोध्यं तत्रेति तत्र श्रुतत्रसाधनत्वप्रत्ययार्थं द्वितीयार्थे द्विती
येति व्यत्यय इह तु कर्मार्थं च द्वितीयोपपत इति न व्यत्यय इत्यर्थः तत्र रत्वे तु जुहोति त्यागप्रक्षेपवचनत्वेपि
शब्दशक्तिस्वाभाव्येन गमनार्थकचलतिवत् कर्मनिष्ठत्यागतदनभिधायकत्वे नाकर्मकत्वात्तत्र व्यत्यय इ
त्युक्तं केचित्तु उद्देश्यत्यागप्रक्षेपसमुदायो जुहोत्यर्थस्तत्र सक्तूनां समुदायतन्यफलशालित्वमस्ति भस्म
९ तयाप्रक्षेपमात्रार्थ हीणया त्यागमात्रश्च्यो देवतासंबंधस्य देवतोद्देशेन त्यागमात्रश्च नित्रत्तेरंतः समुदायज
न्यस्य किं चित्फलस्यासंभवेन जुहोतेरकर्मकत्वाद्व्यत्यय माहुः डयक्तेति उपयोः त्वमाणसंस्कारस्य कार्य राम०
७१ निष्पत्तुपयोगित्वात् गरीयस्त्वमुपयुक्त संस्कारस्य तु निर्वृत्तिकार्यमिति शय्याधानमात्रार्थत्वात् गरीयस्त्वमितिभा ३१

वः नन्वाकीर्णाकरत्वादृंदस्यतत्प्रतिपन्नित्वेदृष्टार्थत्वंमैत्रावरुणार्थत्वेत्यदृष्टार्थत्वंस्यादित्यतआह प्रधानकृरि
ति एतेनाभिधारणस्यसंस्कार्थत्वेऽदृष्टार्थत्वप्रसंगाद्दृष्टार्थत्वलोभेनप्रयाजशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वेसतिहविराधा
रनियममाहुर्विः संस्काराणार्थत्वमुक्तमिहन्तूभयथापिदृष्टार्थत्वाच्छ ग्रच्छस्वारस्येनैवार्थनिश्चयेकर्त्तव्येप्रथ
मश्रुतचतुर्थ्यनुसारेणार्थकर्मत्वमेवयुक्तं नन्वाश्रुतद्वितीयानुसारेणप्रतिपन्नित्वमित्यपिस्वचितं प्रयोजन
कमिति अतश्चद्वैधानुवचनपूर्वंदंदनाशेपुनस्तत्प्रयुक्तिः फलतीतिभावः प्रयोजनांतरमाहेदं त्यश्रीवोमी
येति कत्पन्नौयेनसंयुक्तंतदर्थंश्रुतिहेतुत्वात्स्यार्थनराणमनेशेषत्वात्प्रतिपत्तिः स्यात् इदं सूत्रं पूर्वाधिकरणो
दंडप्रधानंकृत्स्नविधानाप्रासनवत् प्रतिपत्तिः स्यादितिपूर्वपक्षेदृष्टांतीकृतेप्राशनद्वैध्यपरतयाव्याख्यायकत्व
तः प्रातिसकलकंडूयनस्यविषाणाकार्यतयाप्राशनानंतरमपिकंडूयनसद्भावेनविषाणायाः कृतार्थत्वाभावात्प्रा
सनेनप्रतिपत्तिरितिपूर्वपक्षंकृत्वाद्वितीयासंयोगात्प्रासनेप्रतिपत्तिः नन्वेतावताविषाणासंस्कारएवप्रास
नमस्तुनतुप्रतिपत्तिरितिवाच्यं तथात्वेप्राशनात्पूर्वभाविषुकंडूयनेषुकेवलविषाणाया विनियोगस्तदनंत
रभाविषुतुप्राशनसंस्कृतयाइतिविषाणायाकंडूयनइतिविधिद्वैरूप्यप्रसंगात् नचैवमंगारेणावोदास्यंताम्
मितिवत्चात्वालेः संस्कारः प्राशनमस्तुद्वितीयाचानीप्सितेस्त्वितिवाच्यं तथात्वेसत्तम्यात्वलक्षणापातात्तस्मा
द्वितीयाबलात्प्रतिपत्तिः प्राशनेत्वइवलात्प्राशनात्प्राचीनेष्वेवकंडूयनेषुविषाणाविनियोगपर्यवसाना

सोम·४ तदुक्तार्थत्वमुपपद्यत इति अधिकरणांतरत्वेनापि भाष्यकारेण व्याख्यातं आचार्याणां विद्याप्राप्तिश्च चतुर्धाकरण
३३ संयुवाककालभक्तरूपविशेषकार्याणां तत्वत्तापि न संयुक्तमित्यनेन प्रतिपत्तित्वस्य स्थितत्वादिति वदतामिद
[illegible]मधिकरणांतरमिदं भक्षणास्ति चकृदादि सर्वविषयमेवाभिमतमिति सर्वसाधारणन्यायमाह नद्रव्य
स्येति द्रव्यस्य संस्कारेहि न द्रव्यस्वरूपार्थः किंतु द्रव्यकार्यार्थः द्रव्येण तु कार्ये निष्पन्ने तदनंतरं क्रियमाणस्य प्र
योजनाभावात्सोऽप्यनेन प्रतिपत्तिरित्यर्थः निष्पन्नकार्यस्य विपत्तिकल्पनेव नास्ति प्रमाणमिति भावः द्वादशवि
धकृदादिवेति अनेन संस्थाये प्राशनग्रहणमुपलक्षणमिति सूचितं न च द्वितीयासंयोगात् प्राधान्यावगतेः
प्रतिपत्तित्वमिति वाच्यं न हि सर्वत्र द्वितीयया प्राधान्यमपि साहित्यत्रापि प्रयोजनाभावात् प्रतिपत्तित्वाभावनिश्चये
त्यक्तिक्कचिद्दनीप्सितार्थतया केचिद्युक्तत्वात् प्रयोगेन द्वितीयानेयेति भावः अर्थकर्मत्वप्रतिपत्तित्वविचारस
माप्त्यनंतरं प्रतिपत्तेरेवासंभावितत्वात् कथमर्थकर्मत्वप्रतिपत्तित्वविचार इति प्रत्यवस्थानात्संगतिः यद्यप्य
त्रिमाधिकरणेपि प्रतिपत्तिविचारः क्रियते तथापि सोमनियम तस्यार्थकर्मत्वे प्रयोजनाभिधानकर्मतया प्रयो
जकत्वाभावात् प्रयुक्तिपर्यंतं तद्विचारः समाप्त एव तत्रत्वे सोमलिप्तचिंताया प्रासंगिकत्वमुक्तमिति ध्येयं
आकीर्णकरमिति आकीर्णं संकीर्णं करोतीत्याकीर्णकरं आकीर्णकरत्वात् किमिदं द्रव्यं देशांतरं नेयं उत नय राम०
येत्युपयोगात्तोयेत्वमिति प्रश्ने देशान्तरनिक्तार्थं प्रतिपत्तिमयेत्पत इत्यर्थः यद्युक्तं निष्पन्नस्य कार्यस्य विप ३३

त्तिकल्पने प्रमाणं नास्तीत्यत्राह यैपेक्षितत्वेति तल्लोपे प्रतिपत्तिलोपे विपर्यये तस्य कार्यकर्तृत्त्वमते प्रतिपत्तित
निताति शयेन तु स्वकार्यजननसमर्थं भवतीत्यर्थः प्रतिपत्तिर्नाम संस्कारः ततश्च राजनि भोल्पसूत्रगादीनां परेणाभि
रसाधारणरूपे संस्कारे कृते राज्ञः स्वात्मन्यतिशयबुद्धेः मानसप्रत्यक्षसिद्धत्वात् इहापि निष्पन्नस्यापि कार्य
स्य तदीयद्रव्यप्रतीपत्त्यासंभवत्यतिशयः इह च निष्पन्नस्यापि वाजपेयापूर्वस्य बृहस्पतिसवेनातिशय इति न
काप्यनुपपत्तिरिभावः स्वार्थत्वस्य निसमये प्रधानसंयुक्तं तत्तदर्थमेवस्मात्तादर्थस्य प्रकृतिहेतुकत्वात्तस्योत्पत्तिस
युक्त कार्योपयुक्तत्वात् अर्थांतरसंबंधे तदर्थांतरं प्रतिपत्तिः स्यादत्रोत्पत्तिग्रहणं प्रदर्शनार्थं अन्यत्र कृतार्थानामन्य
त्रगमनं प्रतिपत्तिरित्येवं लक्षणं मन्यथाप्रणीतानयनादेः प्रतिपत्तित्वमन्तेरिति सोमिकेचकृतार्थत्वात् एवोक्तप्र
तिपत्तिलक्षणस्यातिव्याप्तिमाशंक्य निराकरणात् संगतिरित्याह तत्रेति अवभृथप्राद्यस्य कृत्यादृष्टविशिष्टव
चनत्वात्तस्याकार्यकर्मतया प्रतिपत्तित्वासंभवात् कृतार्थानामपि सोमलिप्तानां तत्तीयमासाधनत्वमेव सोमार्थस्ये
व सोमलिप्तत्वात् सोमलिप्तशब्देन तादर्थ्यं पर्यंतप्रतीत्यवगमेपि पुरोडाशकपालवदृष्टिश्वानलक्षणयात्मत्रविनि
योगलक्षणापीयस्यार्थगोचरे वनत्वं अवभृथप्राद्यस्य देशलक्षणावत्परार्थगोचरेतिन दुष्टेतिभावः अवभृथदेश
नयनं प्रतिपत्तिरितिसिद्धांतपक्षे दोषमाह देशइति इविष्येतेति सोमलिप्तस्य तत्तीयावगतं साधनत्वं न धात्वर्थया
न संभवति अथादिवत्सोमलिप्तस्य यागसाधनत्वासंभवादतो नमार्थमवभृथप्रत्येवकारयोरपि मिषः संबंधोतीसा

सोम·४
३४

ख्यातोमान्तक्रियाद्वारोपपद्यतेऽत्रचस्तुत्यादिवत्साधनताप्रकारस्यत्रजीमस्याबाधितत्वात्प्रैफलकग्रहं चयसादिस
र्वसोमलितान्तुगतस्यकस्यचिदसंभवात्परिशिष्टाद्दूरमेव·वचनबलादुत्पत्तिशिष्टगुणबरूपविगुणां तरविधिर
हे पपद्यते नचसोमलितत्स्यहं चैत्पिरिशिष्टकद्दृत्प्रतिपत्तितात्यवभृ तस्मसिध्यतीतियुक्तं यद्वापुरोदाशेनावभृथो
नितंभ्यते तदप्रधानभूतः यद्वातुसोमलिप्तेनतद्दागुणाभूतइतिवैरूप्यप्रसंगादितिभावः इत्यन्तीतिवचनंप्रति
पत्तिविधानेनसावकाशमितिभावः यंतीत्यनेनेतियंतीत्यनेनप्रत्ययेनभित्रपदयोसमलिप्तावभृथयोः सर्वं
धविधानेधात्वर्थस्यविधेयतायाइदंश्यतायाश्चाभावेनस्कृत्यनुग्रहाभावात् अत्रसंततवाक्यंस्यादित्यर्थः नचसोमलि
तविशिष्टमवभृथमेकंकर्मांतरमेवविधीयतो तथासतिनोत्पत्तिशिष्टगुणबरोध दोषः नवासंतवाक्यापत्ति
रितिवाच्यं तथाप्यवभृथशब्दलक्षणावश्यंभावेनापरिहार्यांयांलक्षणायांदेशालक्षणयाप्रतिपत्तिविधानस्यैवन्या
यत्वादन्यथाप्रकृतप्रत्यभिज्ञाबाधाप्रकृतकल्पनाविधिशिष्टविधिगौरवविनियुक्तविनियोगादिदोषप्रसंगात्
दितिभावः प्रतिपत्तिविधानेतृतीयानानुगुण्यात्साहित्यवाक्यार्थं माहावभृथदेशमितिसहार्थतृतीयेतिभावः
इत्केचित्तत्रसारं अवभृथदेशगमने सोमलिप्तसाहित्यंतत्प्रतिपत्त्यर्थं विधीयतइति अवभृथदेशंगच्छतांसोमलि
येनसहगमनेयद्वदेशान्तसोमलिप्तस्यदेशान्तरप्रापणात्संभवतितस्यप्रतिपत्तित्वमित्याशयेनाह नानीति अ रा०
ऽ अवभृथेनचरंतीतिपा अवभृथदेशात्तानानुप्रहेत्यानित्यर्थः केचित्तु तृतीयायाव्यत्ययेनद्वितीयार्थत्वंयती ३४

त्यस्यागित्यर्थं परत्वं च कल्प्यंति सूत्रार्थस्तु सौमिके वभृथे सोमलिप्तेन सह नयनं प्रतिपत्तिः स्यात्तस्य कृतार्थत्वा
दिति कर्तृदेशकालानामचोदनं प्रयोगे नित्यसमवायात् प्रतिपत्तिर्वा तन्न्यायत्वाद्देशार्थाभृथश्रुतिरिति पूर्व
त्रोक्तेरवभृतदेशप्रसंगाद्द्रव्यस्य समादेशस्य तत्समानन्यायस्य कालकर्तृब्रीहिसोमादेरपि बुद्धिविपरिवर्त्तनात्सा
संगिकीसंगतिः सूत्रे कर्त्रादियहणं प्रदिदर्शनार्थमित्याशयेनाह ब्रीहिभिरिति अनुवादमात्रमिति यान्तिका
नुवादमात्रमित्यर्थः प्राप्यतइति क्रियायाः कारकं विनाऽनिष्पत्तेराक्षेपात्प्राप्यत इत्यर्थः साचेति विषमादिति
वत्रिविधिर्हि समे हि यजेतेत्यस्य समएवयजेतेत न विषम इत्यर्थकत्वं भवति नान्यथा ततश्चस्वार्थहान्यादिदोषत्र
यं स्यादित्यर्थः नचेति नियमविधेरपीतरपरिवर्जनार्थत्वात् समएवयजेतेत्येवकारेण फलविवरणाच्च नियम
मविधिरूपं विधियमानं परिसंख्यायामेवातर्भवति नततो विघत इतिभावः क्वचिदिति क्वचित्प्रयोग इत्यर्थः त
त्रेति तस्मिन्न्यत्तेतद्देशप्राप्त्यर्थं विधिर्भवेदित्यर्थः दर्शपूर्णमासप्रयोगावच्छेदेन समविधौ सर्वदेशप्राप्तस्तत्राप्तेरिति
भावः एवं च नियमपरिसंख्ययोरितरपरिवर्जनाविशेषेपि यत्र प्रयोगे समादेरप्राप्तिस्तत्र तत्प्रापणस्यशास्त्रे
णकरणे विध्यानैयत्यात्प्राप्नुवतो विषमादेर्वर्जनालाभेन प्रयत्नोपस्थितत्वाद्धिध्येयसमादिगततयाप्रत्यास
न्नत्वात् भावरूपत्वेन लघुशरीरत्वाच्चाप्राप्तांशपरिपूरणमेव फलं विषमादिनिवृत्तिस्तु तद्विपरीत्यादप्राप्तांश
शपरिपूरणरूपनियमान्नुनिष्पादितत्वाच्च न फलं परिसंख्यायां तूभयोरपि नित्यप्राप्तत्वेनाप्राप्तांशापरी

सोम०४
३५

एरणस्य फलत्वासंभवादितरपरिवर्जनमेव फलमेवं च सम एव यत्र तेऽस्वेवकारेण फलविवरणमयोगव्यवच्छेदार्थं
नतु परिसंख्याया अपि वान्ययोगव्यावृत्त्यर्थमिति नियमपरिसंख्ययोः फलभेदादवतारणीयस्तृतीयविधिप्रकार इ
ति भावः इत्याशयेनाह प्राप्तिपक्षेति सूत्रार्थस्तु कर्त्रादीनामचोदनमनुवाद एव स्यात् प्रयोगे कर्त्रादिसामा
न्यस्य नित्यलाभादिति तथा इत्येगुणश्रुतिरुत्पत्तिसंयोगात् अतिदेशस्य विशेषं कोनिराकरणार्थत्वा
त्तामाह गुणानामिति ननु चारुण्यास्याम् ऋतैस्यापि द्रव्यपरिच्छेदकतया क्रियासाधनत्वस्योक्तत्वात् इदमयु
क्तमिति चेत् सत्यं तत्राऽरुणयेति क्रियार्थत्वाश्रारुण्यस्य कारणत्वमवगम्यमानं कथं चित्रिवोढव्यमिति द्रव्य
परिच्छेदकत्वेन निर्वाहे पि गुणेऽयं नियमविधिर्नैसंभवति यत्र हि पक्षप्राप्तिस्तत्र नियमविधिर्भवति न च मथा
व्रीह्यादिद्रव्यस्य क्रियापक्षेपात्यक्षप्राप्तिरेवमारुण्यादेः पक्षेपात प्राप्तिः संभवति लोके सूत्रेस्वेवसाधनत्वाव
गमेनासून्नैस्यारुण्यादेः क्रियया साधनत्वेनान्यत्वेपादिसाश्रयः ननु क्रियया नात्तेपे प्राप्तेरेवाभावात्कथ
मनुवाद इत्यत आह इत्योपादानेति गुणानामिति शब्देन चारुसंबंधस्यैवावगमादित्यर्थः ततश्च नियमस्य
द्रव्यस्वरूपार्थत्वापत्तेरानर्थक्यं स्यादिति भावः अस्तु तर्हि तया द्रव्यवत् साक्षात् साधनत्वस्यासंभवेपि द्रव्यपरिच्छे
दद्वारा साधनत्वस्यापि लोकसिद्धत्वात् क्रिययापि स्वसाधनद्रव्यपरिच्छेदार्थं गुणस्यापात्तेपात्संभवतिप
क्षप्राप्तानियमविधिरित्याह सत्यपीति शुक्लत्वेति तनश्च विशिष्टपरस्यापर्यायात् क्रियार्थत्वेन विधानान्नियं

राम०
३५

मानर्थक्यमितिभावः सूत्रार्थस्तु द्रव्येषु गुणश्रुतिरपि नियमविधिरूपत्वमाक्षिपेत्स्यादकेन द्रव्येणानयोत्पत्तिश्चेद्
कृतमात्रसंयोगादिति संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् नन्ववहननप्रेक्षणादेस्तण्डुलपिष्टादिसिध्यर्थं क्रियया चेत्त
स्वक्त त्वान्नियमविधुत्वमप्यत्राधिकरणे शंकाविरहाददितिद्रोणलभ्यकदमाशंक्यते यापि नात्र नियमविधिः संभ
वति सति हि न द्रव्यस्वरूपे स्वरूपनियमस्यानर्थक्यात् तापि योगेऽवघातस्य व्रीहिन् अवहंतीति द्रव्यनिष्ठतयैव श्रवणेन
देशादिवद्यागसंबंधित्वावगमात् न च यथा स्रुक्स्रुवादेः साक्षाद्यागसंबंधानवगमेपि तद्विशिष्टस्य च हरद्रव्यस्य या
गान्वयाद्यर्था द्विरोक्षणस्यापि यागान्वयस्तथावहननस्य यागान्वयः संभवति तत्र गुणविशिष्टद्रव्यस्यैव याग
संबंधश्रवणात् प्रकृते संस्कारविशिष्टद्रव्यस्य यागसंबंधाश्रवणात् व्रीहिभिर्यजेतेति द्रव्यस्वरूपमात्रस्यैव तच्छ्र
वणादित्यधिकाशंकामाह व्रीहीनिति व्रीहीनवहंतीत्यत्र यागवाचकपदाभावे पि प्रकरणावत्ता यागार्थत्व
मुपपद्यत इति परिहारः स्फुटत्वाद्रूपेक्षितः सूत्रार्थस्तु संस्कारे पि श्रुतिर्नानुवदेः नियमप्रधानकविधिसंभ
वादिति यजतिचोदनाद्रव्यदेवताक्रियं समुदायेकृतार्थत्वात् तद्भेदश्रवणाद्गुणे हेतित्वे चानाधिकः स्यात् यजति
चोदनाद्रव्यदेवताक्रियं चाभिदधते तत्समुदाये यजतिशब्दस्य कृतार्थत्वात् लोके समुदायप्रत्यायनरूपकार्यस्य य
जतिशब्देन कृतत्वादिति सूत्रे समुदायस्य यागशब्दार्थत्वं प्रतीयते तत्र क्रियाया एव वाच्यत्वप्रसिद्धेः समुदायस्य
लोके यजतिशब्दवाच्यत्वप्रसिद्ध्यभावात् समुदायाभिप्रायकत्वे चैकस्य शब्दस्य युगपदनेकार्थाभिधानदोष

सोम० ४
३६

प्रसंगात् पुष्पवंतपदादिद्दिवाकरनिशाकरयोरिव द्रव्यस्य देवतायाः क्रियायाश्च स्वातंत्र्येणाप्रतीत्यापत्तेश्च तद्यथाश्रुत
मयुक्तमिति मन्वानस्तात्पर्यमाह देवतोद्देशेनेति द्रव्यप्रतिग्रह इति तत्त्वे सति द्रव्योद्देश्यतया चोदितत्वं देवतात्वं
स्वर्गकामो यजेतेति चोदनास्थ यजतिना नाभिधानयोग्यं यजेतेत्यस्य चोदनाभिधायकत्वाभावादुतो देवताप्र
अपो गो पाध्यायाः दानार्थं त्यागांतरश्चोदनात्वं द्रव्यापि रेवन तु यत्त्वपर्यु इति द्रव्यं द्वितीयसूत्रमध्यासेचनाधिको यागान्तु होतिहि
मस्यानुद्दुक्ते यजत्यभिहित आसेचनाधिक्येन तु होनिश्चवत्ताग्रहाच तु होत्रायाजे यत्तु तुहितमा यागहो
त्वाच तु होतारं व्यवच्छेत्तेत पूर्वेणासग्रहेणाथ तु ह्याडुत्तरेणार्थी मित्येवं यथाश्रुतमयुक्तमाह तां तु होतीति
कठिनद्रव्ये पितु होतिदर्शनेन तत्रासेचनाभावादित्याशंक्यासेचनग्रहणं प्रक्षेपोपलक्षणार्थमित्याचष्टे
स एवेति सौत्रयागहोमलक्षणकथनमुपलक्षणमित्याशयेनाह स्येति त्यागांशानुप्रविष्टश्चायागहो
मार्भ्याभेदकथनाय दानस्य लक्षणं वाच्यं ननु तद्यादीति भावः इदं भाष्यकारव्याख्यानं दूषयितुमाचार्यैरन्य
थासूत्रद्वयं व्याख्यातमित्याह आचार्यैस्त्विति अनुचितमिति तच्च यस्यादिष्टादर्थं दानार्थत्वं दिति युक्तं गवाश्वा
दिष्टाद्यार्थं दानवत् लोकत एव सिद्धेरिति भावः आचार्यैस्तु याचतयोर्लक्षणं कृत्यस्तीति द्वितीये इक्कला
प त्रे लक्षणे कृतेनैतदनुमतमेव तथापि न लक्षणकथनमात्रपर्यवसितं इदं सूत्रद्वयमित्यत्र तात्पर्यं वोध्यम् एवं राम०
चेति यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियासमुदायमनुष्ठापयतीत्येवानुष्ठानप्रकारकथनपरत्वे चोदनाशब्दो ३६

प जुहोतीति जुहोतिश्रवणाद्धोमचोदनावाक्ये न स्यादिति ताद्धोमः तस्य यागएव जुहोतिश्रवणेनोपपत्ते नेयं भिन्नेयं चोदना ॥
र्थवान् भवति ननु लक्षणापरत्वे तद्यागस्यैव लक्षणा कथं तेन चोदनाशब्दानर्थक्यादित्यर्थः प्रदेशांतरइतिप्र
थमसूत्रइत्यर्थः यजतिचोदनेत्येतत्संगतिं दर्शयन्नवतारयति तत्रेति द्रव्यदेवताक्रियमिति क्रियाशब्दः संबंधपरो बोध्यः
अन्यत्वमेव द्वितीये यजति स्तु द्रव्यफलभोक्तृसंयोगादिति सूत्रकारेणाप्यवद्दतमिति न पौनरुक्त्यमिति भावः न
ष्कर्षइति सूत्रस्यागतेर्मनिकामाह यजत्यभिहितइति । नच यजत्यभिहिते जुहोतिश्रवणस्याप्रामाण्यप्रसक्तेरियं
शंका न प्रकृतिसंगतेति वाच्यमाग्नेयो ष्टाकपाल इत्यस्य यागचोदनात्वेङ्गीकृते चतुरवत्तं जुहोतिचोदनेति समा
धीतव्यत्वात् तत्समाधानानंतरं यागहोमयोर्भेदात् कथं यागएवेदं जुहोतिश्रवणमिति शंकायाः प्रकृतेसंगत
त्वादिति भावः प्रक्षेपमात्रमिति चतुरवत्तवाक्ये होमानुवादेन चतुरवत्तं न विधीयते येन यागचोदनया हो
मस्याप्राप्तेरनुवादासंभवात् जुहोतिश्रवणमनुपपन्नं स्यात् किंतु छवर्गादानादिवाक्यप्राप्तचतुरवत्तानुवा
देनाप्राप्तप्रक्षेपविधिस्ततश्च संप्रतिविधीयमानप्रक्षेपांशाधिक्याद्यागेपि जुहोतिश्रवणमुपपद्यत इत्यर्थः
अत्रेति अनेन पूर्वव्याख्याने प्रथमसूत्रे नुच्छपयतिशब्दकल्पनात् द्वितीयसूत्रे जुहोतिना तत्प्रयोगस्य
लक्षणीयत्वाच्चानां जसंसूचितं विधेः कर्मापवर्गित्वादर्थांतरे विधिप्रदेशः स्यात् यथाप्रसिद्धचतुरवत्ता
नुवादेन प्रक्षेपविधिरेवमिहापि पृषदाज्ययोगात् प्रसिद्धतिष्याहंबंधस्यैव बर्हिर्भागेभागामीयादिसंबंधविधिर
वोच्यः ततश्च बर्हिः साधारण्ये विधौ सर्वार्थे तथा बर्हिषः संप्रतिविधीयमानत्वेन प्रसिद्धतिष्याहंबंधस्याप्यत्र

४ बर्हिःकल्पतदीयहविरासादनादौ विनियोज्यं किंतु प्रस्तरश्लोमीयहविरासादनादावित्येवं ४

सोम·५ विषयेपात्तनबर्हिः साधारण्यविधिः इत्याक्षिप्यविधानात् अन्यतरमयम[illegible]त एव स्तीकार्य इतिप्रत्यवस्थानात्संगा
३० तिः निरिष्टकेति निरवशेषमिष्टं यस्मात्तत्रिरष्टकं अत्यन्तमप्रयुक्तमितियावत् द्वित्वेति यथा दित्वस्य मामोत्सा
दि विन्याप्रदीयतामित्युक्ते द्वित्वादाक्षि[illegible]दि विन्याप्रदीयते इहापितादृग्वचनसाहाय्यात् आतिथ्यार्थमुपात्तंय
त् आतिथ्यात आक्षिप्य उपसदग्नीषोमीययोर्विधीयत इत्यर्थः आतिथ्यायाबर्हिर्विधिश्चातिथ्यायामदृष्टार्थं
बर्हिरुपादानं कर्तव्यमित्येतेव मात्राभिप्रायकमिति भावः दृष्टार्थत्वसंभवे अदृष्टार्थत्वस्यान्याय्यत्वादातिथ्या
यामुपात्तं बर्हिस्तदीयहविरासादनादौ विनियोज्यमेव किंतु तत्रविनियुक्तस्यैवोपसदादावपि विनियोगः
चो वचनबलादिति प्रविदो भ्र इत्याशयेनाह एकस्मिन्निति द्विवचनस्य सावकाशत्वात् नाचारबाधकत्वमित्यभिप्रेत्या
क ह स्विद्वेति धर्मेति यद्धर्मेत्यातिथ्यायास्तद्धर्मकमग्नीषोमीययोरित्यातिथ्याधर्माउपसदग्नीषोमीययोरतिदि
श्यंत इत्यर्थः नचैवं धर्मलक्षणोक्तदोषः अन्यार्थस्यान्यत्रविनियोगासिद्ध्यर्थं पूर्वत्रापि विधानलक्षणावश्यं
भावादिति भावः साधारण्यविधौ पूर्वोक्तानुपपत्तिं निरसितुं वाक्यार्थमाहातिथ्यार्थमिति बर्हिर्धर्माश्चेति
गा आतिथ्याप्रकरणाम्नातानामपि वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा सर्वार्थमिति भावः ननूपसदामपूर्वत्वेन बर्हिरेवना
स्तितेन चत्वारोग्नीषोमीयत्रा अनुपपत्रा इति चेन्नैवं उपसदामपूर्वत्वादुपसदंगतया बर्हिः प्राप्त्यभावेपि बर्हि रा०
स्तद्धर्माणां प्रयाणं प्रधानसाधारणतया उपसदंगत्वेन विहितत्वेनाधारार्थत्वेनोपसत्सु बर्हिःसद्भावादाक्षिप्य वि ३०

घालेवर्हिरुपादानमात्रमातिष्ठाप्रयुक्तं तेनतदेवातिष्ठायामनुष्ठेयमितरेतुसंस्काराउपसदग्नीषोमीयाप्र
युक्ताइतितत्रैवदनुष्ठानं कृत्वाहविरासादनादिकंतस्मिंश्चबर्हिषिकार्यंनिरिष्टकोपदेशेतुआतिष्ठायांकृतह
विरासादनादिकार्यस्यापिबर्हिषः उपसदग्नीषोमीयोपाकरणप्रयुक्तत्वात्तेनतस्यचउपसदग्नीषोमीययोरप्युपदानव्य
तिरिक्ताः संस्काराः कर्त्तव्याः पूर्वकृतसंस्काराणामतिष्ठाकार्यैवर्गाणापवर्गादुपयुक्तस्योपादानायोगात् उप
७७ दानमात्रंकर्त्तव्यं धर्मातिदेशेतुत्रपार्श्वमपिपशुप्रकृसधर्मकंबर्हिः प्रयोजकत्वादातिष्ठादिष्वतिदिष्टमन्यदप्य
दाग्यवालादिधर्मकंबर्हिः कर्त्तव्यंसिद्धांतेतुपूर्वप्रयुक्तमेकंबर्हिरितित्रिष्वप्येकमेवबर्हिरितितल्लक्षणसंग
तिः प्रयोजनेऽदृष्टव्ये सूत्रार्थस्तुविधेर्विधिगम्यात्तिष्ठासंबंधस्यतन्त्रत्वकर्मापवर्गत्वादुपसदादिसंबंधका
लेऽत्रातिष्ठादिसंबंधाभावात् भूतपूर्वगत्याश्रयणेलक्षणाप्रसंगात्तलक्षणायांधर्मलक्षणेवशिष्टाचाप
नुग्रहात् न्यायसीत्यर्थः तेरुपसदादौविधिप्रदेशः आतिष्ठादिविहितधर्मातिदेशः स्यादिति ४ इति
शास्त्रदीपिकाव्याख्यायांमयूखमालिकाख्यायांचतुर्थस्याध्यायस्यद्वितीयः पादः द्रव्यसंस्कारकर्मसुपरार्थ
त्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यात् कृत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासेतिप्रथमोधिकरणेपदस्यचिंताक्रतुप्र
युक्तिः पादद्वयेनविचारिता इदानींचरमोपात्रपुरुषार्थपदस्यचिंताफलप्रयुक्तिर्विचार्यतइतिपादां
तरत्वमानंतर्यंचवोध्यमेवंज्ञातीयकस्येतिक्रमिसंबंधरहितस्येत्यर्थः श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यादौशत्रु

सोम-४ प्रत्ययेनाभिचारस्य लक्षणत्वं प्रतीयते तच्च कर्तृविशेषणात्तयानसंभवति तथात्वे अभिचारविशिष्टकर्तृवि
३८ शिष्टक्रियाविधाने गौरवप्रसंगात् अप्राप्तत्वेनावघ्रत्रित्यादिवत्कालत्वलक्षणार्थत्वायोगात् फलांतरगौरव
प्रसंगाच्च तस्मात्फलितयागप्रधानभूतपुरुषविशेषणात्ययेवलक्षणत्वं निर्वोढव्यमिति कश्चित्पदसमभि
व्याहाराभावेपि शत्रप्रत्ययोक्तलक्षणत्वबलादभिचारस्य फलत्वंभात्यवान्न यजेतेत्यादावप्यपकारिभ्रा
न्व्यापनयस्य समीहितत्वात् फलांतराभावाच्च एवं फलत्वंबोध्यं क्रतुप्रयोगेतिपर्यातायाअनारभ्याधी
तत्वात् प्रयोगावचनोपस्थाप्यक्रतूपकारो विप्रकृष्टः अपापश्लोकश्रवणं तु स्ववाक्यश्रुतत्वात्संनि
हितमित्यर्थः रात्रीति यथा रात्रिसत्रे प्रतितिष्ठंति ह वा य एता रात्रीरुपयंतीत्यस्य ये प्रतिष्ठासंतिति
एता रात्रीरुपेयुरित्येवं विपरिणामेन रात्रिसत्रस्य प्रतिष्ठाफलत्वं तथा यः पापं न श्लोकं शृणोति स पर्णमयी
जुहूं कुर्यादित्येवं विपरिणामेनापापश्लोकश्रवणफलमाश्रीयत इत्यर्थः भवतीत्यत्वस्य वर्तमानापदे
शत्वेन विधिप्रत्ययाभावादसति विधौ ह्युद्देश्यसंनिधानाद्ध्याप्तिविदित्युद्देश्यतायाः साधनत्वं न संभवति ह
विधौ हि स विप्रवृत्तेनात्मकविधित्वात् समीहितस्यैवभाव्यत्वं स्यात् न त्वोद्देश्यतामात्रः तस्माद्विध्यभावादो प
द्देश्यतानसाधनमित्यूर्जं यश्च नाप्नोतीत्यादेः साध्यसमर्पकत्वभंगीकृत्वोद्देश्यतादीनां साधनत्वं न संभव राम०
तीति साधनं शास्त्र विचारितं उहतु साधनां समनाद्देश्योद्देश्यतापर्यंतादेः साधनत्वमभ्युपेत्यावाक्यजे ३८

62

पदरूपत्वप्रतीतिनसप्रायं श्लोकं शृणोतीत्यादेः साध्यसमर्पकत्वं न संभवतीति प्रत्यवस्थीयत इति न पुनरुक्तिरि
तिप्रसक्तांतरमाह ह्यपवेति लोक इति श्लोकव्यंप्यवतिसन्द्व्रायो भवतीत्यादावित्यर्थः स्ववाक्यस्थत्तदूपदेनैवकृ
त्वपूर्वस्योपस्थितत्वात् नास्ति विप्रकर्षः तेन तद्धुः परिच्छेदकार्यत्वायां पर्णत्वं तत्परिच्छेदकतयाकृत्वर्थमया
पश्लोकश्रवणस्य फलत्वस्य साधनापेक्षायां पर्णत्वमेव साधनमित्युभयपार्थमितिप्रसक्तांतरमाह कृत्वर्थेति सं
योगेति कृतुफलसंबंधकवाक्यद्वयसद्भावादित्यर्थः तत्रतावदितिव स्यमाणरी-त्याश्रयाश्लोकश्रवणस्य
साध्यत्वप्रतीत्यभावेन तस्य साधनापेक्षायां तेनापि संबध्यत इत्यस्यासंभवदुक्तिकत्वात् केवलं कृत्वर्थमेवे
तिभावः प्रथमपक्षं निकरोति नचेतिलोके इति पुरुषमभिप्रायमेवं वश्यात् साध्यत्वप्रतीतिरिति भावः निराकांक्षा
त्वादिति एत्रिसत्रेतु साकांक्षत्वाद्विपरिणाम इति भावः नचेति पर्णत्वस्याक्रियारूपत्वेन स्वयं फलभावाका
रणत्वायोगात् त्रिवीहार्थमाश्रयापेक्षायां गोदोहनस्य प्रणयवनवत्सन्निहिताश्रयो नास्तीत्यर्थः ननु संनिहि
तस्याश्रयस्याभावेपि जुहूशब्देनैव लक्षणया जुहूसंबंधिप्राप्याश्रयत्वेन समर्प्यतामत आह तत्र वाक्ये
नेति पर्णत्वाश्रयसंबंधस्य पर्णत्वफलसंबंधस्य च बोधनाद्वाक्यभेद इत्यर्थः पदान्तेचत्रदेवभ्रातृव्यस्य
हं क्रेयत प्रयाजानुयाजाः इज्यंते वर्मैवतद्यज्ञाय क्रियत इत्यादावं तत्र प्रयाजादेः क्रियात्वादाश्रयापेक्षा विरहे ५

सोम. ७ पिनस्यात्तत्रेणफले विधिः संभवति तथात्वे प्रकरणपाठस्यात्यंतवाधप्रसंगात् तत्राश्रित्य विधाने स्वीकर्त्तव्ये सत्या
२९ श्रयः सन्निहितो लभ्यत इति तद्दर्थं फलार्थस्तु यस्य पर्णमयीति इत्येवदंके इति संस्कारे यत्नप्रयातान्नूपाजादत्व
र्थकर्मणि च फलश्रुतिरर्थवादस्तेषां क्रत्वर्थत्वादिति नैमित्तिके विकारत्वात्क्रतुप्रधानमन्यत्स्यात्
वार्हद्गिरव्यर्थमर्सधनकं वृत्तर्समात्व्यस्तोत्रं कुर्यादित्यर्थः ननु कामनिमित्तयोरभावे तत्संयुक्तम
णमयाद्ययोगात् कथं प्रवृत्तिः पक्षे इत्यत आह तत्रेति प्रणयनादेः साधनापेक्षायांश्रुतस्य सन्निहितस्य
मृण्मयादेः मृण्मयेन प्रणयेदित्येवमनुवादेन प्रकरणेन वाकरमाद्यनपेक्ष केवलप्रणयनार्थत्व
स्यापि बोधनाद्युक्तं नित्यार्थत्वमित्यर्थः एवं च फलार्थत्वविधिकृत्वपर्यवसन्नेः एवंत्रक्रत्वर्थत्वात्पर्णा
तादेः फलश्रुतिरर्थवाद इत्युक्तमिति प्रत्यवस्थानात् संगतिर्बोध्या ननु वारणो यद्वैवचनः अभिव
र्त्तो बृहत्साम इति वारणाभिवर्त्ताभ्यां नित्यविधेर्निराकांक्षत्वात् नन्मृण्मयादेर्नित्यार्थत्वमित्यत आह
वारणेति ऐंद्रवायव [illegible] इति तत्र सकृद्दत्त इति पूर्वं भक्तस्य द्विरैंद्रवायवं भक्षयतीति वचनाद्दर्शन
फलकत्वादिति भावः उक्तप्रकारद्वयस्याप्यगतिकत्वात् अनुष्ठान आह यद्वेति सामान्येति वारण राम०
स्यप्रणयनतदितरसाधारणेन यद्वसाधनत्वमात्रश्रवणाद्भिवर्त्तनस्यापि कर्मविशेषानादरेणनश्र २९

तस्य द्वादशाहिकतदितरसाधारणेन यद्वा साधारण्यापादित्यर्थः अभिवन्ने विधेर्द्वादशाहमात्रविषयत्वाभ्युपगमे तु
व्रासत्तानदितरप्रयोगविषयतया साधारण्यं न चैवं बर्हिद्विरं व्रासत्तस्य बुस्तलामकुर्यो पाठ्येर्पप्रमाणाजन्यस्यता
योगादिर्यं चैवं रूपस्येति व्रासत्ताणादि प्रयोगत्रस्यायस्यापि नैमित्तिकाचदृढत्वादभिवन्नेरस्यासिद्धौ तेनिर्विषयत्वाप
त्यात्तस्य द्वादशाहविषयत्वं न संभवतीति वाच्यं निर्विषयत्वापत्तेरेवनैमित्तिकेपि विकल्पाश्रयणादिति भावः
न च चमसेनापः प्रणयेदिति विशेषणतो पि प्रणयने पात्रविधिरस्तीति वाच्यं न च चमसेनापः प्रणयेदिति
विशेषणतो पि प्रणयने पात्रविधिरस्तीति वाच्यं न च चमसम प्राद्धस्याकारविशेषमात्रवाचित्वेन तस्य प्रणाम
विरोधित्वाभावात् प्रणयप्रापितदाकारतासंभवादित्येवं च मसाविरोधि प्रणयसादिकमेवास्मिन्पक्षे दाह
रणं तु गोदोहनादिकं तस्य विशेषविहितचमसविरोधित्वात् एवं रूपक्ष्यपेतु तदुदाहरणं चसमवचनाद
र्थं नेन कृत्वा चिंतया पूर्वपक्षे तस्य गोदोहनेपि संभवादितिध्येयं नहीति निराकांक्षत्वानुषंगासंभवाद्वाक्येनफ
लनिमित्तसंयुक्तस्य प्रकरणेन नित्यार्थत्वायोगाच्चेति भावः ननु प्रणयनाद्युदेशिराकांक्षत्वेपि प्रणयनादेः साधना
कांक्षत्वात् अनुषंगो स्तीत्यत आह साधनेति सन्निधिमात्रस्येति अनिप्रसंगादिति भावः निमित्तेति नवव्रा
लाणस्येत्यपि तत्रिमित्तपरं किं तु वीर्हिद्विरस्य व्रासत्ताण व्रासत्ताण साधारण्यापादेवयुक्त्यानुवादमात्रमिति वाच्यं
वारस्तः प्रतीयमाननिमित्तपरत्वपरित्यागस्यावयुक्त्यानुवादस्य चाल्पताया युक्तत्वादिति भावः सत्रार्थस्तु नै-

स्वरूपज्ञानायवाक्यांतरापेक्षापुरुषार्थहेतुतद्ध्वादेर्लौकिकमिव कृत्वा नस्यस्वरूपज्ञानार्थंमन्यापेक्षेत्याहदर्शविषयक॰ १२

सोम·४ ५० मित्तिके सति ततोन्यदेवक्रत्वर्थं स्यान्नैमित्तिकस्यविकाराणांत्वाद्दिष्टेष्वशक्तत्वादसति विशेषेतद्योगादिति नैमित्ति
कग्रहणांचन्यायसाम्यात् काम्यस्याप्युपलक्षणं एकस्यतूभयत्वे संयोगपृथक्त्वं किमिति किंदर्शिकामर्थं नित्या
र्थं चेत्युभयार्थमुत केवलकामार्थं नित्येतु दध्नोन्यपयः प्रभृति स्यादिति संशयइत्यर्थः ननुपृथगाख्यानश्रव
क णान्नास्येकवाक्यत्वमित्याशंक्यद्वयोरेकवाक्यत्वं पुनः संहृत्यजायतइतिन्यायेनाख्यानभेदे प्याकांक्षावशाद
स्येकवाक्यतेतिश्लोकं व्याचष्टे दध्नेति दध्नोऽक्रियात्वेपस्येंद्रियभावनाकरणत्वाभावात्तन्निर्वोढार्थाद्धिपुरुष
व्यापारात्मक[illegible]माश्रयणीयेत्ततइत्यर्थः विपरिवृत्तेनिवृद्धिसन्निधानेत्यर्थः नन्वेवंस्यादितिश्लोकमवतारयतिपुरुष
कामदुक्थ्यंगृह्णीयादिति फलार्थत्वेनोक्थ्यसंस्थाविधिः यदुक्थ्यो गृह्यतइत्यादावुक्थ्यस्वरूपप्रदर्शकवाक्य
पेक्षानस्यात्तद्वाद्दशाहप्रकरणेयत्कामोव्यूढछंदसाद्वादशाहेनयजेत सोस्मैकामः समृध्यतइतिफलार्थ
तयाव्यूढविशेषैर्द्वादशाहो प्रायणीयोदयनीयोत्रमध्ये तरेवोदपूर्णनामकमूर्ध्वंमैंद्रवायवाग्रं प्रथममहरथशुक्रा
ग्रमथद्वैत्रग्रयणाग्रे अथैंद्रवायवाग्रमथद्वैतशुक्राग्रे अथाग्रयणाग्रमथद्वैंद्रवायवाग्रे इति व्यूढस्वरू
पप्रदर्शकवाक्यापेक्षापिनस्यादित्याशंक्यनत्राश्रयत्वाभावात् मत्वापेक्षाविरहेपिदृश्यादिस्वरूपस्यालो
कत्वेनतत्स्वरूपापरिज्ञाने तस्यफलेविध्यसंभवात्पर[illegible]वित्ति दध्नोपिक्रतूपकारेणोवनेत्राकांक्षमित्याह द राम० ५०
ध्नोपीति नत्वेवंपयःप्रभृतिभिः विकल्पायत्तिः ततीयाश्रुत्याहोमार्थत्वप्रवणस्यवाक्यस्यकेवलमाश्रयसंबं

घपरत्वायोगात् क्रत्वोंत्सवाध्याय विकल्पस्यापि न्याय्यत्वादिति भावः सूत्रार्थस्तु एकस्यो भयार्थकत्वे संयोगस्य सं
ने युज्यते तादर्थ्येन वोध्यते नैति व्युत्पत्त्या वाक्यपृथक्त्वं नानात्वं कारणं तदिहाप्यस्तीति दधिखदिरत्वादिकमुभयार्थ
मिति द्रव्याणां तु क्रियार्थानां संस्कारः क्रतुधर्मः स्यात् यथा गृह्णातेर्नत्यस्य मीत्यादौ वयस्येत्यादि स्त्रावद्वार्थः तद्दितिर
किं क्रतुयुक्तपुरुषार्थम् उत केवलपुरुषार्थमिति संशये तात्पर्येवोध्ये सिद्धांते पिवेद्ब्राह्मणस्येति षष्ठीश्रुत्या पुरुषध
र्मत्वस्यावश्यवाच्यतया केवल क्रतुधर्मत्वाभावात् त्रचवाहे द्विरब्राह्मणस्येति वदिह ब्राह्मणस्य तस्य निमित्तार्थत्वे
नोपपन्नेः केवलक्रत्वर्थमेव किं न स्यादिति वाच्यं ने मित्रिके पि प्रयोजनन्तिहासांप्रां पुरुषप्रीणयतो व्रतस्य लिंगे
न ब्राह्मणगत क्रत्वनुष्ठानसामर्थ्यजननस्यैव प्रयोजनत्वं यतस्तथापि पुरुषसंस्कारकत्वानपायाद् तत एव सिद्धांते
व स्यनि तदधिकृतपुरुषसंस्कारद्वारेणैवेति ननु पुरुषसंयोगेपि तं न प्रयमानो कृष्यानवधिद्द्वक्रतूरूतिंतत
प्रमाण मंत्रवचनस्यैव प्रकरणात् क्रत्वर्थता स्यादित्यत आह व्रतस्येति तत्र फलकल्पनामीमांसा क्रत्वनुप्रवेशात्
हेतु सामर्थ्येन पुरुषप्रीणिलक्षणफलस्य क्लृप्तत्वात् न क्रत्वनुप्रवेश इत्यर्थः नन्वेवं पुरुषप्रीतेरन्येनापि सं
भवत्रियतमोत्यार्थकव्रत शब्दस्य तीयमानो नियमोनर्थकः स्यादित्यत आह यथो नियमस्येति यद्यपि नियम
स्य फलं कल्प्यं तथापि व्रतसामर्थ्यलब्धमेव फलं तद्धृतनियमस्यापि युक्तमित्यनेन तत्फलमात्रं यत्न प्रत्यवेनीति
कल्प्यत इति भावः एवं च पूर्ववदिह क्रत्वर्थसंयोगाभावात् क्रत्वर्थतेति प्रत्यवस्थानासंगतिर्वोध्या प्रकरणादि

सोम·४ ४१ तिक्रतूपकारस्यप्रकरणोपस्थितत्वात्तस्यैवफलत्वमित्यर्थः प्रकरणापरिग्रहेपिवाक्यस्मरणास्यैवपुरुषसंयोगस्यसाम
र्थ्यस्यचोपपत्तेः नप्रकरणबाधनंयुक्तमित्याशयेनाह कल्पनीय इति सूत्रार्थस्तु पयोव्रतंक्रियार्थानांद्रव्याणांगुण
भूतानांवत्साधानार्थत्वात् संस्कार इति क्रत्वर्थः स्यादिति चोदनायांफलश्रुते; कर्ममात्रप्रतीयेत नहिशब्दः प्रतीय
ते· व्रतवदेवफलाश्रवणात् विश्वजिदादेरपिनफलार्थत्वमितिप्रत्यवस्थानात्संगतिः अत्रसर्वेभ्योवाएषदेवेभ्यो
सर्वेभ्यश्छंदोभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यआत्मानमागुरते यः सत्रायागुरते सविश्वजिताअतिरात्रेणसर्ववेदसेनसर्वस्तो
मेनसर्ववेदसदक्षिणेनयजेतेतिभाष्योदाहृतोविश्वजित्त्रोदाहरणं तस्यवाक्येनैवसत्रफलार्थत्वात् तस्मादेक
हकांडेयः फलसंयोगंविनाश्रुतोविश्वजित्सउदाहरणमितिभाष्योदाहृतादन्यदुदाहरति विश्वजितेतिविधिंद
र्शितम्सादिशब्दार्थः शब्देतिसंप्रत्ययदृष्टंकालांतरभाविफलंशब्दैकगम्यमितिशब्देनविनातत्फलंप्रत्ये
तुंनशक्यमित्यर्थः ननुसमानपदोपात्तस्यापिधात्वर्थस्यभाव्यत्वंनास्तीतिस्वर्गकामाधिकरणेवक्ष्यमाणत्वा
ति त्यागंकुर्यादितिनवाक्यार्थइत्यतआह फलश्रवणात्' एतेनश्रुतफलानांकर्मणांफलवत्त्वंस्वर्गकामाधिक
रणप्रतिपाद्यमिहत्वश्रुतफलानामितितेनास्यागतार्थत्वमपिसूचितं· फलकामपदाध्याहारेणोहफलवत्वेभि
हितेयत्रापिस्वर्गकामइतिफलंश्रूयतेतत्रापिसाधनकामनानुवादत्वान्नास्तिफलंकिमुतफलाश्रवणइत्ये सम०
तदधिकरणोत्तरेपेणास्तस्यवृत्तेस्तदप्यनेनागतार्थत्वंवोध्यं ननुप्रवर्त्तनात्मकोविधिः प्रवृत्तिफलकश्चायारः ४१

प्रवर्त्तनेत्युच्यते पुरुषप्रवृत्तिश्च स्वाभिलषितसाधन एव भवति ततश्च प्रवर्त्तनात्मकशाब्दभावनारूपविध्यानुगुण्यादेवा
र्थभावनायां प्रकृतेपि पुरुषार्थस्यैव भाव्यत्वं न त्वपुरुषार्थस्येतीति शंकते नन्विति सत्यपि प्रवर्त्तनासंबंधे तन्निर्वाहक
फलाश्रवणाद्द्वारत्वर्थमेव भाव्यत्वेन भावनावलंबत इति परिहरति सत्यमिति । नन्वध्ययनविधिपरिगृहीतस्याम्नामात्य
नयुक्तमित्यत आह किंकुर्म इति अध्ययनविधिरपिनेदंशोत्रदृष्टार्थोस्त्विति भावः कल्पयितुमनुमातुमित्यर्थः ननु
तदानीं फलानुपलंभाभावात् प्रत्यक्षविरोधेपि कालांतरे न तत्फलकल्पनमप्रत्यूहमित्यत आह आयत्याचेति प्रा
भाकरास्तु लिङर्थः कार्यात्मा नियोगः कार्यं च कृतिनिरूपणाधीननिरूपणकं निश्च पुरुषव्यापाररूपा व्यापा
रिपुरुषनिरूप्या तत्रश्च ममेदं कार्यमित्येवं कार्यं कस्येतिमुखेन कृतिसंबंधिव्यापारिपुरुषमंतर्भाव्यैव प्रतीतिरि
ति ममेदं कार्यमिति बोद्धा पुरुषो वाच्यः स एव च नियोज्य इत्याचक्षते एवं च कस्य यागविषयकं कार्यमिति नियो
ज्यापेक्षायां तत्फलकामाध्याहारः न च बोधाशक्तस्यापि जीवनश्च कार्यकरणायोगात् शक्तो जीवन्नेव नियोज्योस्त्विति वाच्यं
तथात्वे नियोगबलात् कर्मणि प्रवृत्तेरिति नियोगस्य प्रवृत्तिशक्तिः कल्पनीयेति गौरवं स्यात् फलकामनियो
ल८ ज्यत्वे तु फलार्थं प्रवृत्तेरुत्कटरागादेव प्रवृत्तिसिद्धेर्न प्रयुक्तिः कल्पनीयेति प्रयुक्तिलाघवेन फलकाम
स्यैव नियोज्यत्वात् इत्यादि तन्मतमाशंकते अस्य सपीति कस्य यागः कर्त्तव्य इति कस्य यागविषयं कार्यमित्यर्थः
यदि प्रयुक्तिलाघवेन फलकामस्य नियोज्यत्वं तर्हि ब्राह्मणो न हंतव्य इति निषेधेपि फलकामस्यैव नियोज्यत्वं

८ यथो का २ त्वत्र स्थितमित्युक्तानुवंगश्रो साशंक्ते कथमिति । व्याख्या यान्वानुषक्तात इति न्यायात्स्वव्यवहितस्यानु ८

सोम॰५ स्यान्न यदि चेत सूत्रसामर्थ्यान्नियोज्यलाभः त[..]दाप्रकृतेपि तु स्यामिति प्रतिबंधमभिप्रायेणाह यथेति अन्यत्रोपयु
४१ क्तायाः अपि प्रवृत्तेर्नियोज्यविशेषणत्वस्वीकारे शक्तिजीवनयोः केमुतिकन्यायेन तद्विशेषणत्वमित्याशयेना
ह नञर्थेति प्रवृत्तिगोचरस्यैव हननस्य निषेध्यत्वात् प्रवृत्तिरपि नञर्थावच्छेदकेति भावः विधीति विधिः शाब्द
भावनात द्युक्तात् तद्व्याप्तिक्रियाया अर्थभावनेत्यर्थः नकर्मचिदिति अपुरुषार्थे पुरुषस्य प्रवृत्तेर्पितु मशक्य
त्वेन धात्वर्थस्य भाव्यत्वे प्रवर्तनाव्याघातादिति भावः नच फलाश्रवणात् प्रवर्तनासंबंधानिर्वाहः अध्या
हारेणात न्निर्वाहादेवं चाध्ययनविधिर्दृष्टादृष्टार्थत्वकृतं वै हृप्यं वेदवाक्याप्रामाण्यं वात्येतायुक्तं नवीका
र्यमिति भावः ननु फलाध्याहारे तस्य वैदोक्तत्वाभावान्नस्य वैदिकत्वं नस्यादित्यत आह तदिति अध्याहा
रेत्यत्र समाम्नातस्यानुषंगोनुपपन्नइत्यर्थः अध्याहारेणापूर्वस्य पदस्योत्पत्तिः किंतु अन्यत्र लोके वेदेवा
समाम्नातस्यैव प्रकृतैकवाक्यताकल्पनं नचैवमनुषंगाभेदः अनुषंगो नामानेकसन्निधावाम्नातस्य संबं
धिपदाव्यवधानस्याम्नानं सर्वार्थमिति परिकल्पसर्वैः सन्निहितैरेकवाक्यत्वकल्पनमध्याहारस्तु यत्र कचिदवस्थि
तस्य पदस्य तत्रैव कृतार्थस्यान्यत्रापि परिवर्तमानस्यापि व्यानादिना विपरिहृत्तिमापाद्यश्रुतपदैकवाक्यत्वक
ल्पनमध्याहारमित्युभयोर्भेदात तस्मादन्यत्राम्नानमध्याहारो व्युपपद्यत इति परिहरति नायमिति ननु तदुक्त राम॰
गैकर्मणीत्यधिकरणएवने त्ते[..]तोधंतमित्यादिनिषेधानां विश्वजिदादीनां च पुरुषार्थत्वसाधनादिह पुनः ४१

फलवत्वसाधनं त्वर्थमित्यत आह तेनेति इह हि फलवत्वमात्रं साध्यते तत्तु तत्संयोगे कर्मणीत्यत्र तत्फलं स्वर्गकन्द
पकारहूपं किंतु पुरुषार्थरूपं किमपीत्येतावन्मात्रं तद्धि शेषे चिंता च तत्सर्वार्थमित्यादि बहिरंगमध्येमित्यत्रे
तु हिरण्यभरणाने येतु तद्गुत्संगौ कर्मणीत्यत्रोक्तं पुरुषार्थत्वं न संभवति क्रत्वर्थत्वयावगतिसंस्कारत्वस्य क्र
त्वर्थनिर्वाहकत्वादित्याशंक्य निराक्रियत इति न कस्यापि विवेयमर्थ्यमिति भावः तत्सर्वार्थमानादेशात् पूर्वो
क्तस्य विशेषणपर्यवसानकथनेन निर्वाहात्संगतिमभिप्रेत्याह ~~स्थितमिति भावः तत्सर्वार्थमानादेशात्~~
~~पूर्वोक्तस्य विशेषणपर्यवसानकथनेन निर्वाहात्संगतिमभिप्रेत्याह~~ स्थितमिति एतेनेति पूर्वस्य ग्रहणेन केन
फलेन संबंधस्तस्यावश्यं भावे केन संबंधः एवं च येनैव केन प्रथमं संबध्यते तेनैव विधेर्नैराकांक्ष्यात्रानेकफ
लकल्पनेत्यर्थः ननु यदि प्रत्येकं तत्तत्फलकामपदाध्याहारः स्यात्तदा दुक्तदोषो भवेत् सर्वकामपदाध्या
हारे तु सर्वेषां फलानां युगपदनन्वयात्राऽयं दोष इति चेत्तत्र तथात्वेनेकेषां फलानां प्रयुक्तिशक्तिकल्पना
गौरवस्यादितिलाघवादेकफलकत्वमिति भावः सूत्रेऽनादेशात् फलविशेषानिर्देशादित्यर्थः सः स्वर्गः
स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वात् अप्रामाण्यं चेत्तन्नास्यावादः सर्वार्थत्वेनप्रामाण्योपपत्तावप्रामाण्यायोगा
त्स्वर्गे इति यत्तदुःखादिसंभिन्नं इत्यादिवचनादिति भावः यद्यप्यनतिशयप्रीतिरूपत्वं मोक्षस्यैव न स्वर्गस्य तथा
पि पश्वादिप्रीत्यपेक्षया विशेषकथनमात्रे तात्पर्यं भूयांस इति इहामुत्रार्थफलभोगविरक्ताभिलषणीयो मो

सोम० ४
४३

तस्मादृष्टार्थकनियम एवेति न तस्यापि भूयोभिलषितत्वं अस्तु वा भूयोभिलषितत्वं तथापि तस्य स्नानफलत्वेन कर्म-
फलत्वं न संभवतीत्याह भूयो विषयत्वं बहुपुरुषविषयत्वमित्यर्थः ननु तर्हि मुमुक्षुसाधारण्यात् प्रत्यवाय
परिहार एव फलमस्त्वित्यत आह प्रत्यवायेति एतेन दुःखनिवृत्तेरपि फलत्वं प्रत्युक्तं यदेकं फलं स स्वर्गः स्यात् सर्वान्
पुरुषान् प्रत्यविशिष्टत्वादिति सूत्रार्थः क्रतौ फलार्थवाद इत्यंगवत्कार्ष्णाजिनिः वर्त्तमाने ति प्रतितिष्ठन्तीति
वर्त्तमानापदेशेन प्रतिष्ठायाः साध्यत्वावगमात् फलविधित्वं न संभवतीत्यर्थः वर्त्तमानापदेशत्वेनैवोप
पत्तीत्यस्य वर्त्तमानापदेशत्वात् सत्यपि प्रतिष्ठायाः साध्यत्वावगमे फलविधिर्न संभवतीत्यपि संगृहीतं तस्मा त
दिति विश्वजित्यादिरित्यर्थः ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति कर्मसंबंधेन स्वर्गस्य फलत्वं स्वरूपं च क्लृप्तमे
व प्रकृतकर्मसंबंधित्वमात्रं कल्प्यमिति न गौरवं प्रतिनिर्दिष्टेतीति गौण्या स्वर्गस्यैव बाद इति नार्थवादासंगतिश्चे
ति भावः गुरुत्वतत्परत्वादिवदित्यर्थः विनामे विपरिणाम इत्यर्थः स्वरूपमिति स्वरूपस्य प्रदेशांतरे क्लृप्तत्वेपि
तस्यात्रानुपस्थिततया स्वरूपोपस्थितिरवश्यं कल्प्येति भावः फलत्वमिति परः स्त्रीकामः प्रायश्चित्तं कुर्यात्
स्त्रीकामा वैगर्भवो इति कर्मसंयोगेपि फलत्वाभावादन्यत्र फलपरत्वेनाक्लृप्तस्यापि स्वर्गकामप्रार्थ्यस्य ध्या
त्वे तस्य प्रकृते फलपरत्वं विधिश्चाकांक्षानिबंधनमिति फलत्वमपि कल्प्यमिति भावः सर्व्वत्रैवेति । सनततया वि
परिणामे सति सम्बन्धत्वपाभिहिते भ्रासंबधात्कर्मसंबंधेकव साध्यत्वस्य वस्यानमिति भावः तस्मात्सर्व्वार्थी

एम० त
४३

हिरण्यभार्यैर्दुर्वेर्लोस्यभ्रात् व्योभवतीत्यादौ सर्वत्र तत्प्राविपरिणामेन साध्यत्वलाभासंभवात् तदुक्तिरिदं कप्रदर्श
नपरान्नतश्चतुष्टोपे चेति क्रियार्थीयां क्रियायामुपदे विहितत्वदं नयाविपरिणामः सर्वे साध्यारोपे चोध्यः यदु
त्र्यंसत्यपि साध्यत्वावगमे दृष्यंतीति वर्तमानापदे श्रीनविभ्रमभावेनुफलविधिरिति तत्राह उपपंतीत्यपीति
नतु पष्ठद्योपवंध्यायन्तद्विपरिणामः संभवतीत्यत आह यदीति सकलत्रतिरात्रिसत्रविधेरध्याह्नफलपदे
नैकवाक्यतामात्रकल्पनायामपि फलविशिष्टविध्युद्देशः कल्पितप्रायो भवतीत्याशयः अर्थवादस्य स्वर्गपरत्वे
गौणत्वमेव दोषः इत्याशयेन स्तुत्यवश्च प्रयोगः यद्यपीति अभ्युपगमवादः श्रुतपदैरेव नैराकांक्षसंभवे अध्या
हार्ययोगात् न च श्रुतपदानामुत्पन्नविध्यपेक्षितप्राशस्त्यसमर्पकत्वान्न फलपरत्वसंभवति वाक्यभेदप्रसंगादि
ति वाच्यं विधेरेवद्वेशांशीकल्पयिष्याम इति विधित एव प्राशस्त्यावगमसिद्धेरिति सूत्रार्थस्तु कतोरात्रिसत्रादि
केऽश्रुतिं यत्ताता द्वाविंशतिर्वफलार्थवादं कर्मोत्तु निराचार्यो मन्यत इति काम्ये कर्माणि नित्यस्वर्गाय चाम ष्टांगो
क्रत्वर्थः विधिरिति विधिप्रत्ययः प्रवर्तनासामान्यमभिदधानोऽत्र विशिष्टमात्सर्वे यो प्रवर्तकः तत्व
वस्वर्गार्थत्व एवोपपद्यते न स्यसर्वपुरुषाभिलषितत्वादिति श्रौतप्रवर्तनासंबंधत्वलभ्यं स्वर्गार्थत्वमव
ध्यं स्वीकार्यमित्यर्थः नन्वर्थवादिफलेन स्वर्गफलार्थत्वस्य पूर्वत्र निराकरणादिह स्वर्गार्थत्वमुक्तिकल्पा कै
यहत्वमित्यत आह एवं चेति प्रतिष्ठायाः कर्मिसंयोगाभावेन फलत्वस्य कल्पनीयत्वात् ब्रह्मवर्चसादिव

सोम॰ ४ दन्वाचयत्वासंभवात् प्रतिष्ठाश्रवणमर्थवादइतिभावः श्रुतिर्न्नसाक्षात् स्वर्गार्थमाह येनवाक्यार्थब्रह्मवर्च
४४ सार्थत्वेनग्राह्यंस्यात् किंतु प्रवर्त्तनासंबंधफलात् स्वर्गार्थत्वंकल्पनीयं प्रवर्त्तनासंबंधश्चश्रुतफलार्थ
मा त्वमात्रेणाप्युपपद्यतइति स्वर्गार्थत्वमप्यौणमित्याशयेनाहाविशेषेति तन्निश्चयइति अन्वाचयत्व
निश्चयेहियथाकाष्ठाहरणार्थं प्रवृत्तो दैवाच्छाकलाभेतदाहरणमिति शाकाहरणंनियतं यथान्यार्थ
यागेनुष्ठीयमानेब्रह्मवर्चसादिकामनायांतदपिभवतीत्येवमन्वाचयफलस्यानित्यत्वेनफलाकांक्षाया
अशांतेरितिभावः सूत्रार्थस्तु काम्येकर्मणिस्वर्गः नित्यफलंब्रह्मवर्चसादिकंत्वन्वाचयफलंयथाप्रस्त
रप्रहरणादौयत्संगेकृत्यप्रकारोनित्यः सकृत्वोवाकप्रकाशपापपुरादिकंत्वन्वाचयफलंतद्वदिति भाष्येतु रु
कृत्वादौकृतुर्कर्मकामयीतयत्संगादौयत्संगकाममित्यादिकल्पसूत्रकारव्यवहाराद्यत्संगशब्दोगोदो
हनादिपरतयाव्याख्यातः सर्वकाम्यमंगकाम्यैः प्रकरणात् अपूर्ववद्दित्यपिनानेकफलार्थत्वमितिप्रत्य
वस्थानात्संगतिः ननुविधिभावनयोरभावेपिचतुर्थ्यासाध्यत्वप्रतीतेः सर्वफलार्थत्वप्रत्यापकमेवेदंना
नुवादकमित्यतआह तदभावइति कारकयोर्मिथः संबंधाभावात्संबंधघटकक्रियायाअभावात्साध्यसाध र्क
नत्वप्रत्यापकत्वेनसंभवतीत्यर्थः गोदोहनेनेति प्रकरणाद्गोदोहनादिफलपरः सर्वशब्दः गुणफला राम॰
नांदर्शपूर्णमाससाध्यत्वाभावेपितदुपकार्यत्वसद्भावान्नात्राभिप्रायचतुर्थीतिभावः उपकार्यत्वंनच ४४

तुर्थः लक्षणाप्रसंगान्नतत्रश्रवणात्पेयस्यसर्वांगापवर्गप्रयागद्वारापूर्वसंबंधमात्रार्थत्वाद्वाजपेयस्यापूर्वप्रकृतिवद्धीन
द्रुष्यति प्रकृतेतुदर्शपूर्णमासयोः स्वर्गांगाश्रितगुणानां फलसंबंधेपितादर्थ्याभावाच्चतुर्थीनोपपद्यतइत्या द्वारागुणा
ह षष्ठीति नन्वंगानांप्रधानफलोपकारतामात्रेणतादर्थ्यंचतद्गुणफलार्थत्वंप्राप्तमित्यतआह स्यात् प्रधा
नेति युक्तमंगानांप्रधानफलार्थत्वंफलार्थप्रधानार्थत्वात् प्रधानस्यत्वंगोपकारकत्वेपिअंगार्थत्वाभावान्न
तद्वारांगफलार्थत्वमित्यर्थः कर्तव्यविति ऽक्रीत्यनुवादसंभवादन्यशेषत्वाभावेनानुवादानर्थक्याद्वाच्या
ह्यतोत्याह्यइतिभावः अत्रसर्वेष्ठत्वादपः शाखाविधानावत्रफलंभवितुमर्हंनि तेषांलोकेवेदेवाकाम्यत्वे
नाप्रसिद्धेरतः तद्व्यतिरिक्तंपक्षो किंवैदिकंवाकाम्यंनत्याद्यः सर्वशब्दः वस्तुतस्तुवैदिकस्यप्रत्यासत्रत्वा
त्वेदेयत्रकामशब्दप्रयोगस्तेषामेवात्रसर्वकामशब्देननिर्देशः नतुलौकिकस्य नन्वेवंप्रत्यासत्त्याश्व
मेधादिवैयर्थ्यफलस्यकर्मनिष्पत्तेस्तेषामेवलोकवत्परिमाणातः फलविशेषस्यादिमत्यनेनप्रकरेणा
ग्निहोत्रस्यस्वर्गार्थत्वेपितद्पेक्षयावद्भ्यासस्यदर्शपूर्णमासयोरितंलोपिवकृत्तयासस्यप्रत्यो २
ति षोमस्येवचप्रस्यार्थकत्वोपपत्तेः नन्वेवंसर्वकामवाक्येनैवस्वर्गार्थत्वसिद्धेः स्वर्गकामवाक्यम
नर्थकं नच स्वर्गकामवाक्यस्यसमिदादिदृष्टीनामंगत्वसिद्धेरेवफलंसतिद्दित्तस्मिन्नदर्शपूर्णमा

सोम॰ ४ साम्यांस्वर्गंभावयेदितिभावकंतैनाप्रतिपादनेकृतेकथंभावयेदितिभवति प्रकारकांक्षाप्रयाजादीनामु-
४५ पकृति प्रयोजनाकांक्षेत्युभयाकांक्षालक्षणप्रकरणेनांगांगिभावावगमोभवति अस्तितु तस्मिन्सर्वका-
मवाक्येप्रकाराकांक्षोत्थापिकाभावनायाः श्रवणाच्चतुर्थ्यवगतात्तदर्थत्वेन भावनाकल्पयितव्यात्तस्याः प्र-
कारकांक्षोपपादनीयाः तथासति प्रयाजादीनामपिप्राप्तत्वाभिभूत्यां इति चतुर्थ्याप्राप्तत्वाभिभवार्थ-
त्वावगमात् प्रयोजनाकांक्षापूर्यंते:नदर्शपूर्णमासांगतास्यात्तस्मादंगत्वसिद्धेरेवस्वर्गकामवाक्यफ-
लमिति युक्तं सर्वकामवाक्येहि भावनावश्यंकल्पनीया अन्यथातद्वाक्यानर्थक्यापत्तेः विध्यंतरप्रो-
क्तत्वाभावेनार्थवादत्वपार्थचत्वासंभवात् तस्मात्सर्वकामवाक्येनभावनाकल्पनावश्यंभावेतदंगतया
प्रयाजादीनांनैराकांक्षोपपत्त्याप्राप्तत्वाभिभूत्यंस्वफलभावनापरत्वकल्पनायोःप्रयाणामावात्तस्या-
दनर्थकप्रयाजविधिशेषस्यार्थवादत्वोपपत्तेरैकत्रभावनाकल्पनावृत्त्यमात्रेणोपपत्ताचु यत्रकल्प-
नानौचित्यात्तस्मादनर्थकमेवस्वर्गकामवाक्यमितिचेन्नसं वाक्यद्वयाम्नानवलाद्भाभ्यांफलसंब-
मी धित्वेनज्ञातमेवकथमुदयकानीतिकल्प्यते यथासंदर्शपूर्णमासाभिधेनीरन्वन्वूयादितिमित्रविंदादिप्रकरणा रामं॰
म्नानवाक्यादेवसामिधेनीसंबंधस्यक्रतुसंबंधस्यचसिद्धावपिमित्रनारभ्याधीनसाम्र ४५

वाकरस्यानर्थक्यपरिहारार्थं भिन्नविंदादिप्रकाराणामाम्नातवाक्यात्क्रतुसंबंधस्यारम्यवाक्यात्साभिधेय ना
नीसर्वं धर्मस्य च ज्ञानमभ्युदयकारीति कल्पनेत् ॥ इदित्यादुः तत्र सर्वे विशेषात् प्रसंगिकीं संगतिमभिप्रेत्याह
किमिति किं सकृदनुष्ठितादेव कर्मणः सर्वे काम्याः स्युरुत तत्तत्फलार्थं पृथक्पृथगनुष्ठानमिति संशयव्यवत्य कर्मस्वरूपे
र्थः युगपदिति सकृदनुष्ठानादेवेति यावत् निमित्तस्य फलोत्पत्तिनिमित्तस्येत्यर्थः ननु कर्मस्वरूपमात्रं न
निमित्तं किंतु तत्तत्फलकामनायुक्तं ततश्च कामनाकृतोऽस्ति विशेष इति शंकते कामेनेति तदेवेति तदेव फलं
तदनुष्ठितात् कर्मणो भवतीत्यर्थः भवेदेवं यदि कामनांगं स्यान्न त्वेवमित्याह नेति आख्यातावगतकर्तृविशे
षणत्वं कामपदस्य तथा च कामनाभिकर्मांगमिति मत्वा शंकते नन्विति न कर्तृविशेषणं कामपदं किंतु यः फ
लकामः स एतेन यजेतेत्येवमुद्देश्यसमर्पकमिति परिहरति नेति अत एवेति कामेति कामपदस्योपादेयकर्तृ
विशेषणत्वे तत्कृतलिंगस्यापि विवक्षितत्वापत्त्या लिंगविशेषनिर्देशात् पुंयुक्तमेति शायन इत्यधिकरणोक्त
स्तु चाधिकारो भज्येतेति भावः प्राभाकरास्तु यद्यपि कर्मत्वमुपादेयस्य कर्तुः कामना न विशेषणं तथापि नियो
ज्यस्य विशेषणं कामना नियोगश्च नियोज्यसमवायी नियोगं प्रति गुणीभूतं तत्रश्च नियोज्यविशेषणं कामनापि नि
योगांगमिति कामनाविरहे तत्कामनियोज्यकत्वाभावात् नियोगस्य तत्फलसाधनत्वमेव नस्मात्र हि नियोगस्य स्व

सोम॰४
४६

यं फलत्वायेत्तया स्वर्गादेर्नियोगफलत्वं किंतु तत्साधनत्वं विना तत्कामनियोज्यकात्वानुपपत्त्या स्वर्गादेर्नियोगफ
लत्वं तत्तश्च कामनाविरहे तत्फलनियोगासिद्धेर्न सर्वफलयोगपद्यमिति आह । तदयुक्तं स्वर्गकामस्य नियोगं प्र
ति गुणत्वेन विशेषणत्वलिंगविवक्षापत्तेः । अतः कामनायास्तद्विशेषणत्वमादाय फलानामयौगपद्यं दुर्वचमित्याह
प योपीति स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ कर्मणि कामिनो नियोज्यत्वं नाम ममेदं कार्यमिति बोद्धृत्वं कामी च काम्याव्यवहित
साधनमेव कर्त्तव्यतया बोद्धुमर्हति कर्म च विशरारुत्वान्न काम्यस्वर्गादेरव्यवहितसाधनं तस्मात्कामिनि योज्या
न्वयबलात् नियोगस्य वाच्यत्वं तैरंगीक्रियते प्रकृते च फलकामस्याश्रवणात् तद्दृष्ट्यापि न नियोगपरा
न मिदं कल्पयितुमर्हति तेन नियोज्याभावादिह कामनां नियोज्यविशेषणमित्याहात्रचेति ननु कामि
नोश्रवणेपि अवश्यं प्रकल्पनीयः अन्यथा सर्वकामानां फलत्वमेव न स्यात् स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ
स्वर्गादेः फलत्वस्य नियोज्यविशेषणकामनासंबंधनिबंधनत्वादित्यत आह कामनोपबंधस्त्विति नियो
गस्य वाच्यत्वे स्वर्गादेः फलत्वं नियोज्यविशेषणीभूतकामनासंबंधनिबंधनं स्यात् नियोगस्य वाच्य
त्वमेव न्यायरत्नमालादिषु बहुधा निरस्तं तस्मात्स्वर्गकामो यजेतेत्यादावपि कामनोपसंबंधेन नियो रम॰
ज्यविशेषणत्वद्वारा फलत्वार्थः किंतु भावनायाः प्रवर्त्तनावशेन समीहितभाव्यकत्वात् कामनोपसंबंधं ४६

साक्षादेवफलत्वसिद्ध्यर्थः प्रकृते च चतुर्थ्या फलत्वप्रतीतेः न कामिनः कल्पनीयत्वमित्यर्थः कामानामुद्देश्यत्वादु
देश्यसाहित्यस्याविवक्षितत्वात्प्रत्येकंसाधनत्वेनकर्मावगम्यते ततश्चप्रयोगविधिनाप्रत्येकफलोद्देशेनप्रयोगप
विधानात्रैकस्मिन्प्रयोगेनेकफलसिद्धिरित्याह कामोद्देशेनेति काम्यदर्शादेः सकृत्प्रयोगादेवस्वर्गादेःफलप
हप प्तयवदिहानेकफलोत्पत्तिरिष्यतीतिन्नवाच्यं तत्र नित्यानवरुद्धस्य काम्यविषयस्याभावादनवकाशतया स्वर्गादि
ःप्राप्यसापेक्षत्वप्राच्यापायत्वापसापेक्षस्यैवस्वर्गादेःफलत्वकल्पनादिहतुनतथाकामानांपरस्परनैरपेक्ष्यादित्या
शयेनाह निरपेक्षस्येति विनिगमनाविरहमाशङ्क्याह कामनाबलादिति नपश्चादीति तस्यासमीहितस्यफल
त्वाभावात्तदुत्पत्तिप्रसक्तिरित्यर्थः ननु युगपत्कामनायां कामद्वयादपि न विशेष इत्यत आह एकयापीति क
र्मणो निरपेक्षप्रत्येकफलसाधनत्वावगमात्सायुगपदनेककामनास्थलेप्येकमेवफलमुद्दिश्य कर्म प्रयो
ज्यमित्युद्देशाद्विशेषलाभ इत्यर्थः यथेति तत्र यथा फलभूयस्त्वेप्यायामपि यथाचोदितमेवोद्देश्यकर्मप्रयो
ज्यं तथेहापीत्यर्थः अप्युत इति कर्मार्थैरभ्यभ्यासत्वादित्येकादशे पुनः प्रयोगव्यवस्थापनादिति भावः ननु
सर्वेभ्यः कामेभ्य इत्यत्रोद्देश्यसमर्पकः सर्वशब्दः प्राथमिकत्वात्तु कामशब्दः तृप्यत्वात्ततश्च ग्रहत्ववत्स
र्वत्वस्यापि विवक्षितत्वान्न प्रत्येकं कामेनां फलत्वं किन्तु साहित्येनैवेत्याशङ्क्याह नचेति इह हि मुख्योपि सर्वश
ब्दो नोद्देश्यसमर्पकः सापेक्षत्वात् किन्तु निरपेक्षत्वात्कामशब्द एव ततश्च ग्रहत्ववत्सर्वत्वस्योद्देश्यप्रतीति॥

साक्षादेव फलत्वसिद्ध्यर्थः प्रकृते च चतुर्थ्या फलत्वप्रतीतेः न काम्निः कल्पनीयत्वमित्यर्थः कामानामुद्देश्यत्वादु
द्देश्यसाहित्यस्याविवक्षितत्वात्प्रत्येकं साधनत्वेन कर्मावृत्तिरापद्यते ततश्च प्रयोगविधिना प्रत्येकफलोद्देशेन प्रयोग
विधानात्रैकस्मिन्प्रयोगे नेकफलसिद्धिरित्याह कामोद्देशेनेति काम्यदर्शादेः सकृत्प्रयोगादेव स्वर्गादेः फलस्य
प्रत्ययवद्धिह नेकफलोत्पत्तिरिष्यते त्वाध्यं तत्र नित्यानवरुद्धस्य काम्यविषयस्याभावादनवकाशतया स्वर्गादि
हप :प्रापकत्सापेक्षत्वात्प्राप्तप्रापकत्वस्य सापेक्षत्वेवस्वर्गादेः फलत्वकल्पनादिहेतुः न तथा कामानां परस्परं निरपेक्षत्वादित्या
शयेनाह निरपेक्षस्येति विनिगमनाविरहमाशंक्याह कामनावत्वादिति न पश्वादीतितस्यासंनिहितस्य फल
त्वाभावान्न तद्वत्यन्तिप्रसक्तिरित्यर्थः ननु युगपत्कामनायां कामद्वयाद्युपि न विरोध इत्यत आह एकस्येति क
र्मणो निरपेक्षप्रत्येकफलसाधनत्वावगमान्न तस्य युगपदनेककामनास्थले प्येकमेव फलमुद्दिश्य कर्म प्रयो
ज्यमित्युद्देश्याद्विशेषलाभ इत्यर्थः यथेति तत्र यथा फलस्य यस्त्वेष्टायामपि यथा चोदितमेवोद्देश्य कर्म प्रयो
ज्यतेर्थहापीत्यर्थः अपूर्व इति कर्माणि विभाव्यत्वादित्येकादशे पुनः प्रयोगव्यवस्थापनादिति भावः ननु
सर्वेभ्यः कामेभ्य इत्यत्रोद्देश्यसमर्पकः सर्वशब्दः प्राथमिकत्वात्तु कामशब्दः तद्यन्मत्वान्ततश्च ग्रहत्ववत्स
र्वत्वस्यापि विवक्षितत्वान्न प्रत्येकं कामानां फलत्वं किंतु साहित्येनैवेत्याशंक्याह न चेति इह हि मुख्योपि सर्वश
ब्दो नोद्देश्यसमर्पकः सापेक्षत्वात् किंतु निरपेक्षत्वात्कामशब्द एव ततश्च ग्रहत्ववत्सर्वत्वस्योद्देश्यप्रतीतिः

सोम० ४
४७

पर्यवसानार्थत्वाभावाद्धुद्देश्यविशेषणत्वमेवेति ग्रहैकत्ववदविवक्षितत्वात्साहित्येन फलत्वमित्यर्थः योगसिद्धि
वार्थस्योत्पत्त्यप्रयोगित्वात् अत्र भाष्ये तत्र सर्वेभ्यः विशेषाद्योगसिद्धिर्वार्थस्योत्पत्त्यप्रयोगित्वादिति सूत्रद्वयं योगप
र्ययोगपद्यपरतया व्याख्याय एवं चेत्यादिना विहितामुष्मिकपरतयापि व्याख्यातं तत्र वर्णकांतरोपक्रमे यथा
भाष्यमेवं चेत्स्येवं ग्रंथकारेण सर्वत्र लिख्यते इह तु वैचित्र्याद्योगसिद्धिर्वेति तिसिद्धांतसूत्रे लिखितं वोध्यं इदानी
मिति दर्शनादेः पर्यायेण सर्वे फलार्थत्वेनोक्ते प्रसंगादिदानींतेषामैहिकामुष्मिकत्वं विस्तरत इत्यर्थः एवं च दर्श
पूर्णमासज्योतिष्टोमफलानामेवोदाहरणे चित्रेपि चित्राद्युदाहरणं विषयमात्रार्थं वोध्यं भाष्ये कामानिक
मोत्युदाहरणमित्युक्तेः सर्वे कामुदाहरणत्वभ्रमं वारयति। स्वर्गोत्त्वादिति वाक्यशेषे स्वर्गस्य निरतिशयप्रीति
रूपत्वावगमात्तस्याश्च निरतिशयप्रीतेः ज्योतिष्टोमादिकर्मानुगुण्याय दीर्घकालानुभवनिमित्तत्वादिह चक्षुः ख
संभेदावश्यंभावेन तथाविधप्रीत्युपयोगान्नस्याः कर्मभूमिव्यतिरिक्तदेशानुभवनीयत्वाद्वेदकात्फलभूमिरियं व्र
ल्लनकर्मभूमिनितोर्प इत्यादिशास्त्राच्चेति भावः कामनेति श्रुत्यन्तरस्य संनिधानाद्यर्थमेव दृष्टादेः काम्यमान
त्वादित्यर्थः प्रतिग्रहे सन्निप्रतिग्रहे पश्वादिप्राप्तिव्यतिरेकादर्शनात्तत्र तन्मात्रमेव कारणमित्यर्थः आमुष्मि
कान्येवेति ततश्चामुष्मिकफलकामेनैवानुष्ठेयमिति भावः अप्रमाणकमिति प्रतिग्रहादेः पश्वादिप्राप्तिनि राम०
यमेपि प्रतिग्रहादेरेव कदाचित्कतया तत्रैवादृष्टोपयोगसंभवात्पश्वादिप्राप्तेस्तदुपभोगपर्यंततया एव श ४७

स्वतात्पर्यविषयतयातद्रूपभोगप्रतिबंधकदुरितनिवृत्तौवाक्यहेतोःप्रयोगादित्याहुः नन्वेवमस्यपारीयमतइवकेव
लमैहिकत्वमेवस्यादित्याशंक्यचित्राद्यनुष्ठानेपिक्वचित्पश्वदर्शनादनियमएवमुक्तः नचैवंकारीर्यादावविफ
लाभावोवैगुण्यकल्पनायसमर्थनीयः तद्वदैहिकनिश्चयाभावेनवैगुण्यकल्पनानुपपत्तेः कदाचिदिहपश्वा
दयः कदाचिदमुत्रेत्यत्रचपश्वादिप्रतिबंधकदुरितसद्भावयोरेवनियामकत्वान्नकश्चिद्दोषः इत्याहविपाकइति
विपाकः परिपाकः फलोन्मुखत्वमितियावत् पश्वादिप्रतिबंधकदुरिताभावेदृष्टेवचित्रादिकंपरिपक्वंभवतीतित
त्फलमिहैवमुत्पद्यते तत्सद्भावेतुजन्मांतरेतद्धेतुमनुभवइत्यर्थः एवंकल्पनागौरवंस्यादितितत्कामनात ऐहिकत्वा
भावात्स्वर्गादिवत्स्वभावतआमुष्मिकत्वाभावाच्चहेतुरितिभावः दैवमदृष्टंपुरुषकारेणनामइष्टमुक्तमिति
तर्कत्वादेचित्रापरिहारग्रंथइत्यर्थः शब्दप्रमाणाच्चित्रादिकमित्यर्थः यथाचपरिधानीयेकर्मणिकरिष्यमाण
पात्रप्रतिपत्तेः संप्रत्यभावेपिऐहिकफलत्वमुपपन्नं तथाएकादशोवस्यमः सूत्रार्थस्तुइहाप्येवंफलयोग
स्यसिद्धिः स्यात् नत्वमुत्रैवार्थस्यफलस्यजन्मांतरोत्पत्तियोगित्वानवगमादिति। समवायचोदनासंयोगस्त्वार्थव
त्वात् कालविध्यर्थः संयोगः कालार्थः संयोगइतिव्याचष्टे वाजपेयेति नन्वत्रबृहस्पतिसवप्रकृत्वेनबृहस्पतिस
वधर्मकंकर्मांतरमेवविधीयते तस्यचानिर्दिष्टफलत्वाद्रुगत्वनानुपपन्नमित्यतआह नचेति वाजपेयस्यफला
र्थत्वात् बृहस्पतिसवांगत्वोक्तिश्लोकेदृष्टांतार्थत्वात्प्रायेणव्याचष्टे प्रसिद्धस्यैवनिरूपितपति यः पुरोधाकामः स्या

त् बृहस्पतिसवेनेष्टव्येतेतिवचनादिति भावः ननु कालविधित्वे बृहस्पतिसवस्य वाजपेयोत्तरकालविधिर्वाच्यः न
नु वाजपेयस्य बृहस्पतिसवात्पूर्वकालविधिः बृहस्पतिसवपरेणायत्तिप्रत्ययेन तदंगस्यैव विधीतुं युक्तत्वा
दुत्तरकालश्च न क्त्वाप्रत्ययार्थः समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति पूर्वकालं एव तदनुशासनादतः कालविधा
स वपि क्त्वाप्रत्ययस्योत्तरकाले लक्षणा तुल्येत्याह तस्मादिति वाजपेयपूर्वकत्वमेव बृहस्पतिसवस्य विधीयते
वाजपेयपूर्वकत्वं तदुत्तरकालपर्यवसितमिति न कश्चिद्दोष इति भावः एवं च यथापूर्वं त्रयस्त्र्यादिफलक
त्वमात्रे वेदकशब्दस्यारस्यादनियमः एवमिह क्त्वारस्यात् कालविधिरिति प्रत्यवस्थानात्संगतिर्बोध्या अत्र
प्रकरणांतरन्यायेनात्रेति प्रसिद्धबृहस्पतिसवस्य वाजपेयोत्तरकालविधिरिति पूर्वपक्षो न प्रवर्त्तयितुं युक्तः
किंतु प्रकरणांतरन्यायात् कर्मांतरत्वमंगीकृत्यैव तस्य कर्मांतरस्य विश्वजिन्न्यायात् स्वर्गे फलस्य वाजपेयोत्तर
कालविधिः कालवाचकक्त्वाप्रत्ययश्रवणात् ननु तस्य वाजपेयांगत्वविधिः अंगत्ववाचकशब्दाभावादि
त्येवं पूर्वः पक्षः प्रवर्त्तनीय इति चेत्र वाजपेये अंगविधावपि वाजपेयशब्दस्य विधेयसमर्पकत्वाभावात् स्वा
र्थपरविध्यर्थस्य दुर्वारणमिति किं चित्तारार्थ्येसद्भावादुत्क्रमस्यतेतीन चेति आह वनीयादिवत्कालस्योपा
देयत्वाभावादिति भावः अनित्यत्वप्रयोजनमिति ततश्च फलवदफलन्यायेनाङ्गत्वमेव कर्मांतरस्य न्याय्य सोम०
ननु विश्वजिन्न्यायात् फलकल्पनमिति भावः वाक्येनेति अंगत्वावेदकश्रुत्यभावेपि न कश्चिद्धानिरिति भा ४८

[redacted] वः किंच न पू
र्वकालत्वमात्रं क्त्वार्थः किंतु समानकर्तृकत्वविशिष्टं पूर्वकालत्वमनुशासनाविशेषात्समानकर्तृकत्वं चांगां
गित्व एवोपपद्यते अंगप्रधानयोरेककर्तृकत्वस्यैकादशे वक्ष्यमाणत्वात् अंगांगित्वाभावे तु समानकर्तृकत्वं
कर्तृविधिष्ठानयुगपत्वैवैक्येन गौणतयोपपादनीयं स्यान्न च तद्युक्तं पूर्वकालत्वं तु अंगांगित्वेपि मुख्यमेव तस्मा
दुभयमपि मुख्यत्वानुसारेणांगांगित्वमेव स्वीकार्यमित्याशयेनाह वाजपेयमिति श्लोकगततत्क्रियाशब्दार्थ
माह वाजपेयप्रकरणमिति सूत्रार्थं वोस्तु वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेतेत्यादि
षु समवायेंगांगिभाववल्लक्षणो चोदनाया वाजपेयादि तिसंयोगस्यार्थवत्वादिति उभयार्थमिति चेत् पूर्ववैषम्य
णप्रत्ययस्यानात्संगतिं स्वयमेवाह संस्थासंयोगादिति नच प्रधानसमाप्तिमात्रात् संस्थासंयोगोपपत्तिः
सर्वेषां सोमयागानां विधेयत्वेन तत्तत्तीयानिर्देशेन करणत्वावगमात्सांगप्रधानगोचरभावनासमाप्तिपरत्वात् संनि
धेतेरयं चार्थः संकल्पे समानं तत्रैवेमस्य ब्रह्मत्वाधिकरणे प्रतिपादितः नचैवमपि प्रत्ययार्थप्राधान्यात् तदर्थस
मानकर्तृकत्वानुसाराद् अंगांगित्वावगमे सति प्रकृते वैमर्थ्येनांगांगयुक्तं प्रधानसमाप्त्यर्थत्वमिति वाच्यं धातुसं

सोमपु ४९

वंधे प्रत्यया इत्यधिकृत्य क्त्वाप्रत्ययस्य विहितत्वाद्धातुसंबंधस्य च धात्वर्थसंबंधमंतरेणानुपपत्तेः प्रत्ययार्थे प्राधा-
न्ये च तत्र गुणत्वमीयायाञ्चितस्य धात्वर्थस्य धात्वंतरार्थसंयोगादि हेत्क्त्वाप्रत्ययार्थापि तया प्रकृत्यर्थस्यैव प्राधान्यावग-
भावात् प्रकृत्यनुसारेण प्रथमस्यैवात्र पूर्वकालतामात्रपरत्वादित्याहुः उभयेति न च पूर्णमासस्य संस्थोत्तर-
कालमंगसंबंधस्याप्योगादि हेत्क्त्वाप्रत्ययार्थाभावात् कथमुभयार्थतेति वाच्यं कालो हि प्रयोगांगं प्रयोगश्च सां-
गप्रधानविषयः श्रौतसंबंधश्च प्रयोजनान्वयानंतरभावीति न कालान्वयात्प्रागेव वैमृधस्य प्रयोजनाकांक्षा-
यां प्रकरणादुभयार्थत्वे सति तदनुसारेण कालसंबंधस्यैव मृधे तदंगसमाप्त्युत्तरकालत्वाभिप्रायेणेयत्वा-
देवं च यद्यपि प्रकृत्यर्थसंकोचश्चावश्यकः तथापि प्रत्ययार्थानुसारेण न तत्संकोचः इति न पौर्णमासमात्रार्थ-
त्वं किंतु प्रकरणानुसारेण तत्संकोच इत्युभयार्थतेति विशेषो बोध्यः प्रकरणेन विनियोगः प्रधानैर्नैकवा-
क्यता कल्पनया भवति एकवाक्यता च वाक्यस्य स्वार्थबोधनेन समाप्त्यनंतरं कल्पनीयाः तस्मात्सिद्धस-
मभिव्याहृतपौर्णमासस्यान्वयानंतरं ततः प्राकृतधर्मप्रथमे वपौर्णमासीसंयोगेन निराकांक्षस्य वैमृध-
स्य प्रकरणेन सर्वार्थत्वमेवावश्यकमित्याह पौर्णमास्यामिति तुल्यमिति ततश्च संस्थायाः संकोचादुभयार्थ- राम० ४९
त्वं वक्तव्यमेवं चेत् स्ववाक्यगतपौर्णमासीसंयोगनिर्बंधन एव संकोचो युक्त इति भावः [redacted]

केवलचायकेवलाभावाक्रमगतयोर्दर्शपौर्णमासीसंयोगनिर्वचनएवसंकोचोऽनुक्तकल्पिकः ननुसंस्थाश्रुतेरसंको
चायकेवलाभावास्यार्थमेव किंनस्यादित्याशंक्यवाक्यशेषानुसारात् संस्थाश्रुतिसंकोचआवश्यकइत्याश
येनाह तथाचेति इंद्रस्यपौर्णमास्यर्थत्वेनाविधानात्वस्तुतोवैगुण्याभावादाहइत्येवेति ननुपूर्वपक्षेपियौर्णा
मास्यामेववैमृधोनुष्ठेयः ननुदर्शपित्र्यालेकालार्थसंयोगाभावाभावापत्तेः तत्रवचनात्पौर्णमास्यामनुष्ठि
तोपिप्रकरणाविशेषाद्भयथार्थमितितत्श्चपक्षद्वयेप्यनुष्ठानेकल्प्याक्किंप्रयोजनंचिंताया इतिचेदुच्य
तेमत्रपौर्णमास्यतिपातेप्रायश्चित्तंकृत्वाकेवलंदर्शेनुष्ठीयतेतत्रदर्शार्थतयावैमृधः कार्यः पूर्वपक्षेसिद्धां
तेतुनेति अनुत्पन्नौतुकालस्यात्प्रयोजनेनेनसंबंधात् पूर्ववदिहाप्यंगोंगित्वपरतेतिप्रत्यवस्थानात्संगतिः अ
त्यंतेति अग्निमारुतस्यानूयाजकालोपलक्षणार्थतया अत्यंतपारार्थ्यस्यादित्यर्थः किंकर्मांतरत्वमाग्निमारुतस्यांगां
गित्वमुच्यते इत्याहनाग्निरस्याघआह अग्निमारुतस्येति अग्निमारुतस्यानंतरंयाजांगत्वमनूयाजानांवाअग्निमा
रुतांगत्वमित्यनियमेनपूर्वपक्षेशाखार्थस्याव्यवस्थितत्वापत्तेः अतोनूयाजानांअग्निमारुतांगत्वमितिव्यवस्थे
ववाच्या नचविनिगमकाभावः अनूयाजपदेः परंविधिप्रत्ययश्रवणस्यैवनियामकत्वात् विधिप्रत्ययस्यसं
भिव्याहृतस्यविधेयत्वौचित्यादेवंचाग्निमारुतस्यकर्मांतरत्वाभिधानंइष्टंतात्पर्यबोध्य द्वितीयमाह तेषांत्विति
अग्निमारुतस्यसोमोपकारकत्वादनूयाजानामपकारकत्वाच्चेतिभावः अत्रकर्मांतरत्वमितिपूर्वपक्षए

सोम·४
५०

वत्याग्रान् प्रसिद्धानामर्थे नूयाजानामग्निमारुतांगत्वस्य कालस्य च विधाने वाक्यभेदप्रसंगादिति ध्येयं प्र
योजनं प्रथमपूर्वपक्षे अग्निमारुतार्थानामनूयाजानामन्यत्वात् सवनीयपश्वर्था अनूयाजाः स्वकाले क
र्त्तव्याः द्वितीयपूर्वपक्षे सवनीयपश्वर्थतया चोदकप्राप्तानामनूयाजानां ततः आकृष्याग्निमारुतात्परप्राप्तें
गतया विधानात् सवनीयपशौ वनूयाजाभावाद्विकृतिष्व नूयाजानां ततः आकृष्याग्निमारुतात्परप्राप्तें
गतया विधानात् सवनीयपशौ वनूयाजाभावाद्विकृतिष्व नूयाजाभावः सिद्धांते तु सवनीयपश्वर्थानामेवा
ग्निमारुतोत्तरकालविधानात्स्वकाले प्रयागनूयाजानामनुष्ठानं न वा सवनीयविकृतिष्वनूयाजाभावः
ति सूत्रार्थस्तु कर्मानुसूत्रि परेः अग्निमारुतादिकालं वाक्यैर्वे स्याद नूयाजानां प्रयोजनं तत्र सर्वविधिनाम
ग्निमारुतार्थतया विधप्रयोग इति इत्युत्पत्तिकालविषये कालस्यात वाक्यस्य तत्प्रधानत्वात् अत्र केचिद् दर्श
अ पूर्णमासाभ्यामिहेष्वेतिवाक्यं दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थमित्याहुः तदयुक्तं तथा सति प्रकरणांतरन्या
येन सोमयागांतरत्वावश्यंभावेन तस्य दर्शपूर्णमासांगतया विधानायत्यासीद्धांतासिद्धिप्रसंगात् न च र
हस्पति सवनामधेयस्य धर्मातिदेशकस्याभावे न देवताभावेनाहृत्यत्वान्न कर्मांतरविधिः संभवतीतिवा
च्यं द्रव्यसाहृप्याद व्यक्तत्वाद्धायोतिष्टोमधर्मातिदेशोपपत्तेः तत्र यद्यपि द्रव्यसाहृप्यादतिदेशः अतिदे राम०
शासिध्यर्थत्वात् सोमपदस्यार्थक्येपि अव्यक्तत्वादतिदेशे अतिदेशादेव सोमस्यापि प्राप्तिः सोमपदानर्थ ५०

रमा कथमथाप्यर्थस्यप्रकरणांतरन्यायेनस्वरसतः कर्मांतरविधिपरत्वात्तदनुसारेणसोमपदं नेयं न तु सोमपदा
नुसारेण प्रधानभूताख्यातान्वयाकरणमिति कर्मांतरत्वमवर्जनीयमेव तस्मात् सिसिद्धांतासिद्धिप्रसंगान्वे
दं दर्शपूर्णमासप्रकरणगतमित्याशयेनाह ज्योतिष्टोम इति ननु सोमयागविधावुपितस्यानुपादेयकार
लसमभिव्याहारात् कर्मांतरत्वस्यादित्याशंक्य द्वितीयार्थं व्याचष्टे दर्शेत्तरेति अनुपादेयसंबंधमात्रेन कर
र्मांतरत्वमप्रयोजकं किंतु तत्संनिहितासंनिधानमत एव पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेत्यादावकर्मांत
रत्वेन चात्रासंनिधानमित्यर्थः ननु कर्मांतरत्वाभावे पि प्रकृतस्यैव सोमेन यजेतेत्युत्पन्नस्य स्वर्गकामवा
क्येन स्वर्गसंबंधवदनेन वाक्येन दर्शपूर्णमाससंबंधो पि किं न स्यादित्यत आह प्रकृत इति उत्पन्नस्य फला
कांक्षायां कामिपदसमभिव्याहारेण झटिति फलत्वावगतेः प्रथमं स्वर्गसंबंधेनैव निराकांक्षत्वात्र दर्शपू
र्णमाससंबंधः निर्दृष्टप्रयोजनस्याप्यगतयासंबंधे अन्ययाजानामप्याग्निमारुतादिगतयासंबंधप्रसंगादिति
भावः अत इति सन्निधौ त्वविभागादिति न्यायेनात्रनिसोमस्य कर्मांतरत्वासंभवात् पूर्वाधिकरण एव निर्णी
नप्रयोजनानामंगांगित्वापेक्षाभावादित्युक्तत्वाच्च सोमयागस्य दर्शपूर्णमासांगत्वपक्षः संभवमात्रेण
निरस्तः न त्वसौ मुख्यः पूर्वपक्ष इति द्योतयितुं तर्विछब्दप्रयोगः एवं च दर्शपूर्णमासयोः सोमांगत्वमि
तिपक्षस्यैव मुख्यपूर्वपक्षत्वात् पूर्ववदिह विपरीतसंभावेन कर्मांतरत्वादंगप्रयोजनसंबंधपरत्वमिति

सोम०४ प्रत्यवस्थानात्संगतिर्वोध्या इदानीमुख्यपूर्वपक्षनिरासार्थत्वेन पूर्वार्धं व्याचष्टे नापीति प्रमाणाभावादि
५१ तिभावः विधायकेति दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वेत्यंशे विधिप्रत्ययाभावादित्यर्थः ननु तदंशे विधिप्रत्य
याभावेपि सोमेन यजेतेत्यत्रत्य एव विधिप्रत्ययः सोमयागस्य विहितस्य प्रकृतस्य तु बुद्धौ विपरिवर्तमानत्वा
त्तं विधातुमशक्नुवन्नव्यवहितावपि दर्शपूर्णमासावेव विधास्यतीत्यत आह दर्शान्तरेति कालस्यानुपादे
यत्वयोद्देश्यत्वात्प्रकृतस्यापि कालोद्देशेन विधिसंभवादुद्देश्यकालविशेषणीभूतदर्शपूर्णमासयो
दितत रप्युद्देशतया विधेयत्वासंभवाच्च न तद्विधिः किंतूत्तरकाले सोमविधिरित्यर्थः नन्वेवमप्यर्थापत्त्या तद्वि
धिरावश्यक इत्यत आह नचेति कालस्योद्देश्यतयापि दर्शपूर्णमासोत्तरकालः तत्र सोमेन यजेतेति प्रसिद्ध
वन्निर्देश्यत्वात्तद्विशेषणदर्शपूर्णमासयोरपि प्रसिद्धवन्निर्देशात्प्रसिद्धयोरेव तयोरिह ग्रहणान्नापूर्व
त योर्यदि कालविशेषणं प्रसिद्धं नालभ्यते तदापरमगत्या प्रसिद्धवन्निर्देशगोचरस्यापि तस्य कथंचिद्दर्श
पत्त्या विधेयत्वस्यादिह तु वाक्यान्तरविहितयोर्लाभान्नागतिः कर्त्वदर्शपूर्णमासशब्दस्याख्याते भावे
र्न्व्याख्यातपारतन्त्र्याभावात्स्वतन्त्रप्रसिद्धावेव दर्शपूर्णमासावुपस्थापयतीति ततोपि प्रसिद्धयोरेव ग्रहणमि
तिभावः प्रयोजनं पूर्वपक्षे सोमारंभे दर्शपूर्णमासधर्मकं कर्मान्तरमनुष्ठेयं सिद्धान्ते तु नेति सूत्रार्थस्तु राम०
कर्मान्तरोत्पत्तिकाले विधिसंदेहे कालस्याद्दर्शपूर्णमासाभ्यामिति वा कालस्य कालप्राधान्यादिति फललक्ष ५१

२ करिष्यमाणस्येत्यंतः पूतत्वादेः पुत्रगतत्वं विना नोपपद्यत इति तदुपयोगितया तु पुत्रगतत्वनिरूपणसंगतिः ।।२
योगश्चोदितेत्यस्य दर्शपूर्णमासतुल्यत्वात् सोमस्य दर्शपूर्णमासोत्तरकालत्वेनाभिहितत्वप्रसंगात् उत्तराधिकारोपि वैश्वा ते
नरेष्टेः कालोऽहं निरूपयिष्यते तत्र च कुमारविपत्तिप्रसंगात् जातकर्मानंतरमिति ननु पुत्रजन्मनिमि
त्तकत्वादस्या इष्टेः प्रत्यवायपरिहार एव फलं न तु पूतत्वादिकं न च यावज्जीवमिति जीवननिमित्तकस्या
पि दर्शादेः स्वर्गवत् पूतत्वादिकं न फलं संभवतीति तद्वत् कर्मिसंयोगाभावात् तो विचार एवायमनुपपन्न
इत्यत आह तदिति प्रत्यवायपरिहारो हि न श्रुतः किंतु विश्वजिति स्वर्गवदश्रुत एतत्कल्प्यः तत्र वि
धेः फलाकांक्षायां श्रुतत्वात् रात्रिसत्रप्रतिष्ठावदर्थवादिकं पूतत्वादिकमेव फलत्वेन स्वीक्रियते पू
ता तत्वादिफलं संबंधानंतरं च तावंत्रेमिनिकत्वादेः स्वातंत्र्येनिर्वाहात्त्रिर्वाहार्थं पश्चात्प्रत्यवायपरिहा
रोऽश्रुतोपि फलत्वेन कल्प्यत इति पूत त्वादिकं प्रत्यवायपरिहारश्चेत्युभयमपि अत्र फलं तत्र चोत्प
त्तौ निमित्तसंयुक्तस्येव पूतत्वादिकं फलमिति निमित्तप्रयुक्तानुष्ठानानुसारितया पूतत्वादेः स्वातंत्र्या
भावादेकस्मिन्नेव प्रयोगे पूतत्वादिफलपंचकं भवति ननु योगसिद्ध्यधिकरणन्यायादेकं फलं कचिदिंद्रियावि
त्वाद्यदर्शनं च कारीर्यादिवदेव गुणफलकल्पनया सामर्थ्यं नीयमिति भावः अत्र धानेति अधीनादधीतेत्यात्म
नेपदे नाधानफलानामधीनामाधानागमित्वं प्रतीयमानं ते वां फलत्वं दृष्टि होत्राद्यर्थत्वेनैव समीहि

जनकं मिति पक्षिन्नादेष्टत्वेन पुत्राभावेजाता तस्य पितुरेव ०३

तत्वादग्निसाध्याग्निहोत्रादिफलानां कर्तृगामित्वं पर्यवसितमिति भावः पितुरेवेति जनतश्चयस्मिन्निति
व्यत्ययाश्रयणेन यो निर्वपति स पूतो भवतीति व्याख्येयं यद्वा आत्मा वै पुत्रनामासीति वचनात्पुत्रजन
नं पितुरेव निर्दिष्टमिति भावः येनेति अत्र विप्रुट्दोषफलस्याश्रवणादर्थवादत्वः फलकल्पस्य कल्पना सम
येचार्थवादः स्वारस्यावगतं पुत्रगतमेव फलं कल्प्यं पितुः पुत्रमित्यर्थः पुत्रफलमिति मपीति पुत्रानुत्पा
द्य संस्कृत्य वेदमध्याप्य वृत्तिमिवाविदध्यादित्यादिशास्त्रात् पुत्रगं पूतत्वादिकं पितुरभिलषितमेवापूतस्य त
कर्मानधिकाराद्दर्शाद्यनादिहीनस्य कर्मस्वप्राक्तत्वाच्चाधानादिसंस्कारसिद्धेः तेन तो हीनस्य वृत्त्यलाभाच्चे
ति भावः आत्मनेपदस्येति शास्त्रोक्तं कर्तृसंबंधित्वमात्रेणाशास्त्रवदस्येव पुत्रस्य कर्तृसंबंधित्वमात्रेण पुत्र
गतपूतत्वादेः कर्तृगामित्वमुपपद्यत इति स्वत्रार्थस्तु वाक्यशेषेण फलभाक्केनाचोदिते पितरि फल
संयोगो न स्यात् तदुक्तत्वेनाप्रतिपादितस्य फलस्यांतप्रतीतत्वाभावादिति एवं वा भाष्ये आगानामुपपात
संयोगो निमित्तार्थ इति सूत्रं यथा यद्येककर्मफलं न क्षिपेद् कोमासः संवत्सराणां तस्माद् यजमानः प्र पे
मीयेत द्यावापृथिव्यामेककपालं निर्वपेदिति न ह्येककपाले श्रूयमाणाया द्रूहेः न कपालार्थत्वमेवं जा एम०
त पुत्रे श्रूयमाणायां वैश्वानर्यां अपीत्यार्थको न्तरत्वेन पूर्वेषु प्रवत्तयाव्याख्यायाधिकारांतरपरतापि

व्याख्यातं तदधिकरणानंतरं दर्शयति एवं चेत्यादिना यदर्थं पुत्रगतत्वे फलस्योक्तं नत्विहरूपणात्संगतिः ननु जा
नन्ताव्यवहितानंतर्यमशक्यं तत्कालादिसूतककालव्यवधानस्यावर्जनीयत्वात्तद्वर्जनीयेचव्यवधानेजातकर्म
व्यवधानमपिस्यादित्यत आह विनेति अशक्यत्वात् तत्कालत्वादिव्यवधानस्वीकारेपिजातकर्मव्यवधान
मप्रमाणिकं स्तन्यप्राशनस्यजातकर्मानंतर्येस्मृतेश्चनिमित्तश्रुतेर्वाध्येतिभावः भवेदेवं स्मृतिवाधः
यदिनिमित्तश्रुतिर्विरुध्येत तस्मात्तु नविरुध्यतेनिष्टयाभूतसामान्यवाचितयाभूततज्जननस्यनिमित्त
त्वप्रतिपादकश्रुतेः जातकर्मानंतर्येप्यविरोधात्पूर्वपिस्वरसतः प्रतीयनेनिमित्तानंतर्येतथाप
पिस्मृतिविरोधात्स्वारस्यपरित्यागोनदुष्यतीत्यभिप्रेत्यसिद्धांतमाह सत्यमिति सूतकइति उत्तरपाददि
णं सः स्तंप्रतिनिषेधस्येत्यापत्तिवचनात्प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसोजातकर्मविधीयते स्तनप्राशनतः
पूर्वंमित्रेनात्रेतुसूतकमित्यादिवचनाच्चस्तन्यपानंजातकर्मानंतरमितिभावः तस्यैवसूत्रस्य
वर्णांतरमाह पुनरितिस्वकालइति पौर्णमास्यादिकालइत्यर्थः पूर्ववेदमन्यत्प्रत्यवस्थानात्संगतिं सू
चयन्पूर्वपक्षमाह निमित्तेति तदभावात् प्रयोजनविरोधाभावादित्यर्थः अपिवेति अपिवाप्येकदेशःस्या
त् प्राधान्येत्यर्थः निर्देशत्रिगुणमात्रमितरतदर्थत्वादितिसर्वशाखाप्यधिकरणसिद्धांतसूत्रेणकृतसांगानु

सोम॰४ ध्यानशक्त्यावपिनिमित्तवशादेकदेशस्युक्तस्यापिप्राप्तस्यप्रयोगोवस्यतइत्यर्थः एवंयद्वृहस्पतिसवेनेतिवाक्य
५२ विहितःपौर्णमास्यादिकालइतरेष्टिविषयतयासंकोच्यइतिभावः असंकोचेनैवोपपत्तौतत्कल्पनमयुक्तम् स
मित्याशङ्क्यनाह नन्वितइतिअशौचादयस्तुइतिपत्न्याभावादसंस्पर्शनार्हत्वावगमइ [redacted]
त्यर्थः प्रधानेनाभिसंयोगादङ्गानांमुख्यकालत्वेश्रावणामावास्यातिदेशिककालावाधेपि
इहतत्तवाधइतिप्रत्यवस्थानात्संगतिः अतिदेशेति वृहस्पतिसवनाम्नातिदेशप्राप्तइत्यर्थः सांग
स्येति अंगानितुविधानत्वात् प्राधान्येनोपदिश्येरंस्तस्मात्स्यात्एकदेशत्वमंगेष्विति एकादशेदेश
कालकर्तृणांसांगप्रधानस्यसंबंधस्यवस्यमाणत्वादितिभावः एकादशाध्यायेस्फोरणार्थमेवदेश
कालयोरितिदृष्टांतार्थंतपादेशोपादानंतमेवैकादशाध्यायंविवृणोति तस्यैवेति चिकीर्षितेस्यैहिक
स्मिन्कालेकर्तव्यमितिकालापेक्षयाफलार्थिनस्वफलसमग्रीभूतसांगप्रधानगोचरःफलभावना
व्यापारएवचिकीर्षितोनप्रधानमात्रमंगानुष्ठानाभावेफलानिष्पत्तेः तत्राकांक्षावशात्सांग
प्रधानस्यैवकालसंबंधोनप्रधानमात्रस्यानाकांक्षितत्वादित्यर्थः ननुयथाव्रात्ययेनेपृष्ठदृहस्पतिस राम॰
वेनयजेतेतिवाक्येसत्यपितत्तीयानिर्देशेवृहस्पतिसवव्यतिरिक्तांगेषुतत्कालप्रत्ययोनइतिकालस्यासंकोचः ५२

एवं शरत्कालस्यापि बृहस्पतिसवव्यतिरिक्तांगेषु संकोचोस्त्वित्याशयेन शंकते नन्विति बृहस्पतिसवस्य वा
जपेयांगत्वात्सर्वांगयुक्तप्रयोगग्रहणे बृहस्पतियैर्वे सर्वकालत्वस्यात्र च तत्संभवति वाजपेयेनेष्ट्वे
ति क्त्वाप्रत्ययोक्त एवं कालस्य बृहस्पतिसवव्यतिरिक्तांगेषु युक्तः संकोचः शरदि वाजपेयेनेत्यत्र तु संको
चे न किंचित्कारणं अतिदेशस्योपदेशापेक्षया दुर्बलत्वेन तत्संकोचकत्वायोगात् तस्मादतिदेशस्यैव सं
कोच इति परिहरति तन्नेति सत्यं शरद्वाक्येन वाजपेयप्रकरणफलस्य व्यापारस्य कालविधिरिति तथापि वा
जपेयेन स्वफले परमापूर्वे निष्पादिते पश्चात् बृहस्पतिसवविधानात् फलभावनांगोच्चारस्यापि काल
विधेर्न बृहस्पतिसवविषयत्वमित्याह यद्यपीति तन्नैवमपि क्त्वाप्रत्ययवलात्तदनंतरमेव कर्तव्योन स्वका
ल इत्यत आह क्त्वा चेति वैशाख्यस्तु संस्थाप्य पौर्णमासीं वैशाखमस्तु निर्वपतीत्यानंतर्यार्थे कान्वेलात्त शरद्व
दानीमेव कर्तव्यत्वमिति भावः नन्वयदि वाजपेयेन स्वकार्ये कृते तर्हि बृहस्पतिसववैयर्थ्यमित्यत आह
निर्वर्तमपीति निर्वर्तेपि वाजपेयफले एवं बृहस्पतिसवाख्यांगविधायकवचनवलाद्वचनस्यातिभारो दे न
वं कल्प्यत इति भावः यथापौर्णमास्यमावास्ययोः समुदाययोरन्योन्यसाहित्यं विना फलात्पूर्वं साधनत्वे
पि पौर्णमास्यां पौर्णमास्ययामावास्ययेति तृतीयपासमुदायायाएवं साधनत्वावगमः तथा वाजपेयस्यापि

सोम४ बृहस्पतिसवाख्यांगं विनापरमापूर्वसाधनत्वासंभवादिहापितत्तोययासमुदायापूर्वसाधनत्वमेवबोध्यते तेन
५४ बृहस्पतिसवानुष्ठानात्पूर्वं समुदायापूर्वमेव निष्पद्यते परमापूर्वं तु बृहस्पतिसवानुष्ठानानंतरमेवेति मद
सोमेश्वरमतिः एवमग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेतेत्यत्रापि चयनेनाग्निसंस्कारनिष्पत्त्यनंतरं विधानादग्नि
संस्कारस्य चयननिष्पत्त्रस्यं दिति अग्निधानरूपस्य स्वरूपेण फलत्वाभावेन तत्फलतायाः क्रत्वपूर्वनि
ष्पत्ति पर्यंतस्थायितात्सा कर्मे सौत्रामण्याः साग्निक्रत्वंगत्वमेव न तु चयनांगत्वं नवाऽग्निकालत्वमितिव्य
स्थापनात्तु साग्निक्रत्वनुष्ठानानंतरं सौ सौत्रामण्यनुष्ठेयत्वे सति अतिदेशिककालावाधायत्वकालत्वप
र्वणापनुष्ठानं बोध्यं स्वत्रार्थ स्वांगानां बृहस्पतिसवादीनां प्रधानेनैककालत्वाभिसंबंधानुष्ठेयकालत्वं
प्रधानकालत्वमेवेति इति श्रीभाट्टदीपिकाव्याख्यायां मयूखमालिकाख्यायां चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः
प्रकरणाद्ग्रहसामान्याच्चोदनानामंगत्वं पूर्वस्मिन्पादे फलप्रयुक्तिर्विचारिता इदानीं फलप्रयुक्त्य
पवादः प्राधान्येन विचार्यत इति पादांतरत्वमानंतर्यं चानुमत्यादीनिति अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्वपतीत्यादीनि विहितरूपाणि आदित्यां मह्यां गर्भिणीमालभत इत्यादि पशुयागात्मकानि मवित्रादि राम०
सोमयागात्मकानि वल्मीकवपायां होम इत्येवमादीनि द्विहोमरूपाणि चेत्यर्थः विदेवनादीनीति ५४

ति विदेवनं यद्वोहीदीव्यति पुत्रेत्यत्र देवनमादिपदेन राजसूयजिनातिरूपनः शेषपूर्णाख्यायपतेऽभिषिच्यतइत्या
दीनां संग्रहः किमिति इमानि सर्वप्रधानानि उत पात्र्याङ्गा एव प्रधानान्यपाङ्गभूतानि तदर्थं च किमनेन स्वाराज्यफले
न सर्वाणि फलवन्ति उत पात्र्याङ्गाण्येवानेन फलवन्ति इति संशयइत्यर्थः अस्याधिकरणस्याध्यायसंगत्यर्थं पुरुषार्था
नियुक्तेः फलप्रयुक्तानीति च तदर्थः ननु यत्रेतेति पात्र्याङ्गानामेव फलसाधनत्वबोधनात्कथं पूर्वः पक्षइत्य
त आह सर्वेषामिति नात्र पत्तिः फलकर्मसमर्पकः किन्तु राजसूयशब्दः फलपदसन्निधानेन तृतीयान्तत्वेन
च तस्यैव करणसमर्पकत्वात्स च सन्निधानात्सर्वेषां साधारणइति सर्वेषां फलान्वयइत्यर्थः ननु राज
सूयशब्दस्य सर्वसाधारण्यमेव कथं माहेन्द्रियादिषु पौर्णमास्यादिशब्दवत्प्रकृतेषु सर्वेषु प्रसिद्ध्यभावादि
त्याशङ्क्य ते यद्यपीति फलापेक्षाणां सूर्यवतां प्रकृतानां कर्मणां सन्निधौ श्रूयमाणस्य सूर्यसुतस्य प्रकृतस
र्वकर्मस्वौचित्येन तेष्वेव राजसूयपदस्यैवं प्रकृतकर्मसमुदायाभिधानं पात्र्यभिषेचनीयाख्यसोमयागेषु राजाभि
षेकेणैव राजसूयपद इति राजकर्तृकत्वेन वा राजसूयशब्दवत्तेषु वृत्त्यत्वात्तन्नत्र स्वतं तीयांते न ते न सर्वेषामेव फ
लसंबंधोबोध्यतइति परिहरति तथापीति विधिमुक्तोद्भावनाप्रतिपादिकादिति यावत् नन्वेवं यत्रेत्यु
क्तस्य दोषइति शङ्कां निवर्तयितुमाह अनुवादमात्रइति राजसूयशब्दस्यैव करणसमर्पकत्वेन यत्रेति वाक्ये
शाखाभावेन केवलानुवादत्वात्र तस्यापि न दोषइति भावः । यैवस्तुतो भावार्थाधिकरणन्यायेनात्रेति

सोम·४
५५ तस्य पशोर्द्रव्यत्वातीषोमांतस्याधिकरणसमर्थकत्वासंभवान्नैवं पूर्वपक्षः किंतु पशोः करणसमर्थकत्वमभ्युपेत्यै
वप्रकृतानां सर्वेषामपूर्वनत्वादेककलसामान्यसंबंधित्वेनावगतानां तद्विशेषमपेक्षमाणानां अनेन फलविशेषः
समर्प्यत इति यत्रियं ध्योगा यागपर एव किंच मुख्यस्य तत्र स्वपशोर्द्रव्यस्य सर्वप्रकृताभिधायिभिर्थित्वात्तत्सामा
नाधिकरणस्य पशोरपि सर्वप्रकृतार्थत्वमेव मुख्यानुसारेण तद्गन्यलक्षणया न्याय्यत्वादिति तथा च तत्स्व
पशोर्द्रव्यस्य यागमात्रे संकोचाद्दाधः स्यात् पशोस्तु न वाच्यस्य यागानां फलसंबंधानिवारणात् अतः सर्वेषां
फलार्थत्वमित्येवं पूर्वः पक्षः प्रवर्तत इति ध्येयं ~~पशोस्तु नवाच्यः यागानां फलसंबंधानिवारणात् अतस्त~~
तस्य स्वपदमिति तत्र स्वपशोर्द्रव्यस्य यागसामानाधिकरण्यं विना प्रकृतपरत्वमेव न स्वव्याख्यानं तत्रैतत्रियः
त सूयते गर्भोऽस्मिन्नुच्यत इति व्युत्पत्त्याद्युत्पद्यमानावस्थत्रियद्रव्यवाचित्वस्य तत्र सोमः सूयते अभिषु
त ~~यते इति व्युत्पत्त्या द्युत्पद्यमानावस्थ तत्रियद्रव्यवाचित्वस्य तत्र सोमः सूयते अभि[illegible]~~ त इति व्युत्पत्त्याभि
षूयमाणत्वस्य सोमद्रव्यवाचित्वस्यापि संभवात्तस्माद्यागसामानाधिकरण्याधीनमेव प्रकृताभिधायित्व
मिति सोमविधायिनामेव एवं च प्रथमतत्र स्वपदस्य प्रकृतसर्वपरत्वान्निश्चयात्तदनुसारेण पशोर्लक्षणे
ति भावः इतरत्वेति ततश्च इतरे अंशाः तत्प्रकारे गौणफलाकांक्षा पूर्णत्वेन तत्तद्बलात् पशोः सर्वपरत्वमिति राम०
भावः अत्र केचित् सूत्रकेषु ननु तेनापूर्वं एव यागो विधीयते तत्र स्वपाख्यः न ते के न प्राप्तानां कर्मणां तत्र ५५
हि

५ति सर्वेषां समप्राधान्यमिति शंकते नन्विति ॥ ननु आध्वर्यवार्त्तिकयोरेकवाक्यतयैव लिखितं नानावाक्यद्वयमि० ५

संबंधफलसंबंधश्रवणको विधानुसंधे एते वाक्ये राजा राजसूयेन यजेतेत्येकं राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्य
परं द्वयमपि समाहृतार्थ एककवाक्यतया भाष्यवार्त्तिकयोरनेवास तिब्राह्मणादि विधाव त्राद्यफलविधेः
राजकर्तृकत्वप्रतिपत्तिरविशेषाधिकारे त्वादृष्टिति तिद्रष्यते तस्यायमर्थः नन्वस्य कर्मान्तरविधायकत्वादप्रकृ
ताफलसंबंधप्रतिपादनपरं वाक्यान्तरमिव कल्प्यं तच्च सर्वेषां फलाकांक्षानुसारात् यागयागसाधारणमि
वकल्पनीयमित्यत आह द्वयमपीति सत्यपि वाक्यद्वये यद्रूपेण पाठे अस्यैव वाक्यस्य द्वे विध्येन फलसमर्पक
त्वोपदीयेते फलसमर्पकवाक्यान्तरकल्पनाप्रकृतहान्यप्रकृतकल्पनाविप्रसक्ति विधिपूर्वान्तरकल्पनादि
कं न पुनः कर्मान्तरं आह अत एवेति यदिदं वाक्यं कर्मान्तरविधायकं स्यात्तदा प्रकृतानां कर्मणां राजकर्तृकत्ववि
धिभावात् प्रकृतकर्ममध्यपातितायाः अवेष्टेः त्रैवर्णिकाधिकारित्वं स्यादिति ब्राह्मणादिविध्यभावे तस्याः रा
जकर्तृकत्वात् ब्राह्मणादिश्रवणस्य निमित्तार्थत्वं न संभवतीति अवेष्टेः अधिकारान्तरं विरुध्येतेति भावः प्र
योजनं कर्मप्रयोगारंभे अस्मै फलायेमानि कर्माणि इष्यते इति फलोद्देशेन कर्मणां संकल्प्यत्वात् पूर्वपक्षे प्रकृता ए० क
नि सर्वाणि फलोद्देशेन संकल्प्यानि सिद्धान्ते तु यागात्मकान्येवेति सूत्रार्थस्तु प्रकरणोऽप्रमाणो राजसूय
शब्दः प्रकरणशब्दस्तत्सहाधारणा चोदनानामंगत्वं सर्वेषां समप्राधान्यमिति मध्यसंयस्य तन्मध्ये विदे
वनादीनामंगत्वं यदुक्तं तस्य विशेषणमवस्थापनेन स्थिरीकरणात् संगतिं सूचयितुमाह स्थितमिति सिद्धा

सोम०४ तत्सौकर्यमाह तत्रविदेवनेति एवंपदत्वसौकर्यार्थमाह तदीयेति नन्वेतेषामभिषेकस्यैवनायकत्वेन विदेवना
५६ देरित्यतआह आपंचेति अवांतरेति निष्फलत्वानुष्ठाने प्रवृत्त्ययोगेत्वानुष्ठानान्यथानुपपत्त्याधीनत्वात् प्रयो
जनापेक्षायाः यत्रानुष्ठानं तत्रप्रयोजनापेक्षा न तु यत्रचोदना तत्रानुष्ठानोत्थं प्रत्येनुष्ठानं चाविदेवनादी
नामभिषेचनीयप्रकृतांगमध्यइतितत्वंदृष्टादृष्टेनावांतरप्रकरणेनाभिषेचनीयांगत्वमित्यर्थः तत्रेति
अनुष्ठानं हि अंगत्र पयुक्तभावनावगत्यनंतरमुपनिपतितेनानुष्ठानावगमात् प्रागेवभावनायाभाव
निष्ठत्वस्वाभाव्यात्प्रयोजनाकांक्षेति यत्रोत्पत्तिः तत्रैवप्रयोजनापेक्षा न य[…]त्रानुष्ठानं तत्रेत्यर्थः विदे
वनादिकानामिति यद्यपिते त्रिंशिप्रपाठ्यायामभिषेचनीयप्रयोगमध्ये दिशामवेष्ट्याद्द इति पंचानां स्य
श्री नप्रयच्छतीन श्रीपक्षव्याख्यायतइति विदेवनादिनाम्नायसमाहूस्यश्रेकविंशतिकपालस्यवैश्वदेव्ये त
चामिक्षायाखिष्टकृतेसमव[…]घतीत्यभिषेचनीयांगांगिद्विशोवमुक्त्वा अत्रपात्रसुषुस्वाहेजोनत्रेस्वाहेत्यन
येमहद्यतयेस्वाहेतितिस्रआहुतीर्जुहोतीत्यभिषेचनीयांगहोमविशेषाम्नानाद्विदेवनादिनामुत्पत्ति
रूप्यभिषेचनीयांगसंदष्टत्वावांतरप्रकरणमिहानिवार्यतयाप्यतथामाम्नानंनास्तीतिकृत्वांतचिंत्य
येदमितितत्तौयएवासामिः प्रतिपादितंननुविदेवनादीनामनुष्ठानसमयेप्रयोजनाकांक्षाविरहे सोम०
पिदुत्पत्तिसमयेतदपेक्षातयैवाभिषेचनीयेवांतरप्रकरणग्रहसंवंकिंनस्यादित्याशंक्योत्पत्तिका ५६

लीनप्रयोजनाकांक्षायामग्रेगेव श्रोतेनैवमित्याहाभिषेचनीयांतरेति वाच्येनेति क्रतिलिंगाधिकरणन्या
येनेतिभावः एतेनैतन्न सत्रिविधिनापूर्वपक्षे रुद्दावांतरप्रकरणेनेति अपोनहक्तिः सूचिता प्रयोजनं पू
र्वपक्षे देवादभिषेचनीयप्रयोगमध्ये विदेवनादीनामननुष्ठानेन तत्प्रयोगसमाप्त्यनंतरं तस्यारोते ष्ठान
पुनरनुष्ठानं सिद्धांते तु अभिषेचनीयप्रयोगसमाप्त्यनंतरमप्रक्रमविपर्यासप्रायश्चित्तपूर्वकं विदेव
नादीनामननुष्ठानं यद्वा कस्यचिद्दंगस्यांतरणपूर्णकापरिहारार्थकर्मारंभे परिगणनस्यनशास्त्रपरिमाण
त्वादित्यदिनाचार्यैरुक्तत्वात् एवं पक्षे अभिषेचनीयारंभे परिगणनीयानि विदेवनादीनीति सिद्धांते राजसू
यारंभ इति सूत्रार्थस्तु विदेवनादिकं यस्याभिषेचनीयस्य प्रयोगमध्यस्थितं दंगं तन्मध्ये पातादिति प्रक
ध रणविभागे च प्रतिबिंदुमयं एवमधिकरणद्वयेन यागानां प्राधान्ये अप्रधानानामंगत्वे स्थापिते यागानाम
पि न सर्वेषां प्राधान्यमित्याक्षेपात्संगतिः ननु स्वाराज्यवाक्ये नैव प्रयोजनाकांक्षाशांते अंगांगिसंबंधो
नुपपन्न इति शंकां निराकुर्वन्पूर्वपक्षमाह तत्रेति प्रकृतसर्वयागपरत्वाय प्रकरणापेक्षत्वमिति भावः स्व
तादिति निरपेक्षेण स्वशब्देनेत्यर्थः षष्ठीनिर्दिष्टेति इयं हि षष्ठी वक्ष्यतेत्त्वसत्यर्थप्रत्ययेनेति विहितादिग्यो
गलक्षणपंचमीसमानार्था न भवति तस्याः इमपदद्विभक्तित्वेन तदपेक्षया परत्वात् मनयेक्ष्य संबंधवाचि
न्याः शेषषष्ठ्याः प्रबलत्वात्तत्तश्च षष्ठीप्रतिपाद्यसंबंधसामान्यस्य विशेषापेक्षायां योग्यताबलादंगांगी

सोम॰ ५
५१

भावसंबंधे सत्युपसदां चोदकप्राप्तिसमय एव परांगत्वेनावगतानां सोम्यचरवर्थत्वासंभवादपूर्वस्य सोम्य
स्यैवोपसदंगत्वमित्युपसत्स्वधान्यमपास्वष्ठीति भावः यथाकथंचिदिति। सामीप्यलक्षणया सामीप्यप्र
त्तिकपूर्वत्वावसंलंबनेनैवेत्यर्थः उपपदविभक्तेरुक्तं दुर्दौर्बल्यमिति स्फुटति अर्थाभावमात्रमिति यदात
रानर्थक्याद्धरं षष्ठीत्वौत्स्वारस्यहानिरिति भावः ननु तर्हि भयानुग्रहापकालांगत्वं चेत्सूभयं विधीयतामि
त्यत आह तथाचेति प्रयोजनं पूर्वाधिकरणवत् सूत्रार्थस्तु पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरंति अंतरत्वाच्छ
तादुपरिष्टाद्धि स्यैवेनेति सोम्यत्वाच्छब्दे प्रकृतयागत्वाविशेषेपि उपसदंगतयैवोपसदंगत्वप्रशस्तानां भय
विधानस्यवाक्यभेदप्रसंगेन विप्रतिषिद्धत्वे सति षष्ठीतृतीयाभ्यामंगत्वस्यैवन्याय्यत्वादिति सूत्रत्वव्देकहे
तुत्वादिति राम प्रधानं स्यात् यथासोम्यस्य फलार्थत्वाद् नंगत्वमेवमिहापि ति प्रत्यवस्थानात्संगतिः ति
स्त्वद्वामनयस्यामनस्यदेवाये सजाताः कुमाराः समनसस्तानहमिति मंत्रस्य आमनमस्यामनस्य देवा
ये सजाताः समनसस्तानहं नकुमाराः मित्येवं द्वे विधानत्वं वाक्यसंपत्तिः। समप्रधाने ति यथा सांग्रहणीप्र
धानमेवमिमेपि प्रधानभूता इत्यर्थः नत्वाग्रेयादिवत्सम प्राधान्यं तदुक्तं संहत्यैकफलसाधनत्वाभावा
दिममेवार्थं सूचयितुमाह ग्रामेति। सांग्रहण्या इति विकृतिभावनायाः कथंभावमपेक्षमाणायाः सन्नि
हितमपि पदार्थमकृत्योपकारकत्वात् परित्यज्य प्राकृतैरेव प्रथमसंबंधनिराकांक्षत्वादिति भावः नचैवं

राम॰
५१

ष्टनुयाजाः संग्रह एवार्थी एवं ते चतुर्थे हता अत्र नाम्य तथी विहता स्नाता साप्या कांक्षयैव गृहं तेन तस्य यावत्प्रकृत ग्रहणं संग्रहणा
कांक्षा याज्ञानुवृत्तेः कांक्षायां प्रकृते तेषु गृह्यमाणेषु तस्य प्रति ता आम नहोमा ० ८

नक्षत्रेष्वाघुहोमवदामनहोमानामाकांक्षायाः संग्रहणाच्चाकांक्षाप्रत्याप्यस्य त्वयोक्षिव्यत आहामनेति
परिधिमंत्राणां संनिध्यविशिष्टेष्णामनहोमांगत्वस्यापि संभवात्तस्य बाधायकत्वमेवं च यत्त्वयार्ज्यानां पुरस्तात्
रूपात् बहिरान्वरत्नस्तानां दर्ध्यपदरूपाज्ञानामुपरिष्टात्त्वर्गा लोकमपक्रामेत्तन्मध्येतुहोनीति कीर्त्यमान
प्रयाजानूयाजयोरप्यामनहोमार्थो यपदेनेन संग्रहणप्रकरणस्यार्थ प्रसक्तिरिति भावः तथासतीति पुनर
नुसंधानस्य पुनरान्नानन्यायत्वात् सकृदाम्नानरूपबाध इत्यर्थः अनयेस्यतयेति चोदकप्राप्तेरेवकुत्र्थंभा
वाकांक्षाशांत्वात्तदाकांक्षालक्षणप्रकरणाभावेपि सत्रिचिलक्षणप्रमाणेन इपहोमादिवदंगत्वसंभवा
न्नागतित्वकमित्यर्थः आमनेति आमनहोमेनां दर्विहोमत्वेन प्रयाजानूयाजाभावादत्यंताप्राप्तितद्विधा
नेगौरवादिहकीन्रमानाः प्रयाजोपि सहग्राह्य इत्यवज्ञोप्ते तेषामपि प्रकरणाग्राह्यत्वमित्यर्थः । परिधी
तिः परिधेरंगप्रधानार्थत्वेदर्वीहोमानामप्रवेलेनतद्दतिदेशाभावात्परिधानत्वादेनमंत्रमात्रविधाना
नुपपत्तेर्विशिष्टविधौगौरवाच्चपरिधिमंत्राणामपिसंग्रहणपर्यत्वेसतिसंतातेभुवआसमितिपरिधीन्
परिधिमंत्र परिदधातीतितेत्रिरीयश्रुत्यार्थविधायकेरसंवधिपदैः श्रुत्यंतरे परिधिमंत्रैर्वाव्यधानान्मनावामात्रानुप
पन्न इतिन्यायेनतदसंभव इत्यर्थः नचानुषंगासंभवेप्यार्थवादिकफलत्वेनप्राधान्यं युक्तं तथासति प्रया
जादीनामपिततएवप्राधान्यापत्तेरितिभावः स्त्रार्थत्तुफलवत्संग्राहिणादिकमितरस्याफलस्यामनहो

सोमा॰ ४ माद्‌ेः प्रधानं स्यात् कुतस्तेषामफलत्वमवायात्रानुपपत्तेरत्यनुषंगाभावप्रयोक्तहेतुत्वादनुषंगासंभवेनफलवत्वा
५८ संभवादिति दधिग्रहोहोमेनैमित्तिकश्रुतिसंयोगात् श्रुतेरितः यागाच्च हि श्रुत ः यथाविस्तृतइतियावत् श्रा
वश्चेतेदुष्टेतइतियाभावात् तदेवंतांतरितस्तं इतियष्टव्दात्रिमित्तत्वमितिभावः एवंचामनहोमानांफलश्रुतिसं
योगाभावात् फलार्थत्वाभावेदधिग्रहस्यनिमित्तश्रुतिसंयोगान्नैमित्तिकत्वमितिप्रत्यवस्थानात्संगतिर्वोध्यान
नुपेक्ष्यप्राधान्येनकथंनित्यत्वमित्याशंक्यनात्रप्राधान्यंप्रत्येषशब्दार्थं किंतुप्रशस्ततमत्वमित्याह प्रशस्त
त तेति चंचलः कदाचित्कनरः ततश्च कदाचित्कं नैमित्तिकापेक्षयासार्वत्रिकत्वान्नित्यः प्रशस्तः श्रेष्ठत्वात्प्र
सिद्धप्राचुर्यात्प्राधान्यमेवत्येष शब्दार्थः तथात्वे पितद्वत्ताद्देवनित्यत्वं सिध्यतीत्याह यवेति नियोगतोप
नियमतः यदित्यादिति सप्तम्यादिरादिशब्दार्थः ~~तथात्वे पितद्वत्ताद्देवनित्यत्वं सिध्यतीत्याह यवेति नि~~
~~योगतो नियमतः यदित्यादिति सप्तम्यादिरादिशब्दार्थः~~ यष्टव्देनेतिः कदाचित्कं हि निमित्तं भवति
तच्चोद्देश्यमधिकारि विशेषणंचततश्च यादृशेन यष्टव्देन कदाचित्कत्वमधिकारि विशेषणत्वं देश्य
श्च भवति तादृशयष्टव्दात्रिमित्तत्वावगतिर्वोध्या तादृशश्चकर्तृसमानाधिकरण एव यस्य ग्रहान्दहति
यस्याश्विनेसस्यमाने सूर्योनाविर्भवतियग्श्राहिताग्निस्तत्रप्रत्यमिवाचरेत् यंरःसासिसचेरन्नित्यादिदिषु ग्रा॰
यजमानात्मककर्तृसमानाधिकरणयष्टव्देनग्रहदाहादेः यजमानांतरव्यावृत्त्यवगमेनासार्वत्रिकत्वप्रत्या ५८

प्रनाहृत्यस्याग्रहान्न दृह्यतिसत्त्रिर्वेदितिकर्तृसामानाधिकरण्यपक्षद्वस्यैवाधिकारिविशेषणसमर्पकत्वश्रु
तेर्यस्मितियपक्षद्वेनोद्देशाश्चइन्द्रचदेवतासामानाधिकरण्यस्यतस्यावश्यतेतितदीपद्रोहप्रतिपादनमात्रो
पलक्षणत्वेनकर्तृदाचित्कत्वेनचाधिकारिविशेषणत्वेनतत्समर्पणासमर्थकत्वाद्देवतासंबंधिनःकस्यचिदप्र
विधानेनदेवताविशेषणपक्षद्वस्योद्देशकत्वाभावाच्चननिमित्तत्वावगमइत्यर्थः अर्थवादेति इत्यसमर्थग्रहः प्र
शस्तः यदेतेनदेवनांतरणयप्रयुक्तदोषोपिनिहन्यतइत्येवमर्थवादमात्रइत्यर्थः सूत्रेश्रुतिसंयोगाद्देवताल
णनिमित्तश्रुतिसंयोगादित्यर्थः वैश्वानरस्तुनित्यःस्यात्नित्यैःसमानसंख्यत्वात् मुख्यमुख्योयांभव
मग्निःपूर्ववदितिवर्त्तमानापदेशत्वात् पूर्ववत्संवत्सराभरणनिमित्तापरिहारकीर्त्तनमर्थवादमात्रमित्यर्थः
इहापिपक्षद्वेनोद्देश्यसमर्पकः यःसंवत्सरमभृत्वाचिनुतेसआर्त्तिंप्राप्नोतीत्येवमन्वितस्यपक्षद्वस्यउद्देश
कत्वायोगादितिभावः यक्षद्वइति अप्राप्तस्याभरणस्यानुवादायोगाद्द्वादश्यादिनाप्राप्तस्याभरणस्याभ
वत्वेपनेनअनुवादेसतियोगविभयात् सन्निवेचेद्वित्यर्थः पर्यवसानेनपक्षद्वस्योद्देश्यकत्वंसंभवतीति
भावः सूत्रार्थस्तु त्रीण्येतानिहवींषिभवंति त्रयइमेलोकाएषांलोकानांरोहायेतिनित्यैर्लोकेराग्नावैष्ण
वादित्यवैश्वानराणांहविषांसमानसंख्यत्वाल्लोकवद्देवहविषांनित्यत्वावगमाद्वैश्वानरोनित्यःस्यादि
ति यद्यचितिः पूर्ववत्स्यात् अतिदेशिकीसंगतिः चिनयः इष्टकापक्षः नित्यानैमित्तिकीवेतिसंश

सोम॰ ४ यं फलमेदं स्तूचयत्राह किमितिपूरणीति तस्यपूरणोद्दचितिपूरणार्थे विहितः प्रत्ययः षट्संख्यापूरणार्थ
५९ त्वं कैविनानस्यादित्यर्थः ननुएकचितिकस्यापिचयनांतरस्यपूर्वेकृतपंचचितिकस्यापिप्रयोगानंतरप्रतिप
ष्ठानिमित्तकत्वेनपूर्वप्रयोगस्यापेक्षत्वात्तदूतोः पंचचितिरपेक्ष्यपूरणप्रत्ययोस्त्वित्यतआह नहीतिद्विता
दिसंख्यायाएकोपिप्रमवच्छेदमंतरेणानुपपत्तेरिहोपाध्यंतराभावात्प्रयोगस्यैवोपाधित्वेसत्येकस्मिन्नेवप्रयो
गेव स्यामपिचितीनामनुष्ठेयत्वात्प्रयोगांतरस्थचितिरपेक्ष्यसंख्यापूरणमेवं चोपसंहारस्यपूरणप्र
२ त्ययस्यैणादिशब्दवत्तंतुशक्यत्वात् उपक्रमगतस्यापिषष्ठशब्दस्यैवार्थवादार्थतयानेयत्वादितिभावः ए
कचितिकस्यप्रयोगस्यअग्निंचित्वेत्यनेनाग्निंचित्वासौत्रामण्यायजेतेत्यादिवत् साग्निंचित्वाक्रतुप्रयोगा
नंतर्यप्रतीतिरेकस्मिन्प्रयोगेपंचानांचितीनामनुष्ठेयत्वापत्तेः पृथक्प्रयोगेसति अर्थवादिकफलंनैमि
त्तिकंफलंचित्येतरमेवन्याय्यमित्याह षष्ठश्चेति अभिधानक्रियोपाधिकयाषष्ठसंख्यातत्पूरणार्थ
कत्वेनपूरणप्रत्ययश्चोपपद्यतइति नोपसंहारस्यथानयनाशक्यत्वमिति तदेवोपपादयति नित्याइति
स्वार्थस्तुषट्चितिकोग्निः पूर्ववदद्वितीयचित्यःस्यात् यद्वापूर्ववत्यंचचितिकवत् पंचचितपद्भवषष्ठ्या
पिचितिर्नस्यादितियावदिति पितृयज्ञः स्वकालत्वादनंगंस्यात् प्रकरणेनांगत्वव्यावर्त्यपितुमाह अ राम॰
नारभ्येतिकर्मवचनेति आरोग्यावाधानवात्तामितिविशेषिणिपाधिस्यन्तरमुपपद्यतइतिभावः फलेतिअनेन ५८

दत्तबोध

पूर्वत्रार्थवादोपनीतत्वाददस्तु नैमित्तिकत्वप्रकृतेत्वत्यंनानुपस्थितं फलं कल्पनीयमिति युक्तं मगत्वर्थमति
वैषम्ये एतत्प्रत्ययवुस्थानासंगतिरिति सूचितं न च कर्मपरत्वेल्लक्षणादोष: कालवाचित्वेऽदृष्टस्य कालस्याप
राह्णविशेषणयोगेनापराह्णपदानर्थक्यप्रसंगेन तदानर्थक्यापेत्तयालक्षणायायाप्यल्पत्वादिति भाव: नचे
यमपि अनाहिताग्नेर्दर्शभावे न कथं पितृयज्ञस्य दर्शांगत्वं नचानाहिताग्निविषयस्य पूर्वपार्थत्वमाहिता
ग्निविषयस्य क्रत्वर्थत्वं च संभवति तथात्वे अमावास्यायां अपराह्णे दूरत्वमावास्यायाउद्धृस्य अग्न्यादित्याग्नि
पिंडपितृयज्ञे कर्मपरत्वमनाहिताग्निपिंडपितृयज्ञे कालपरत्वमिति वैरूप्यापत्तेरित्यत आह नाहिताग्नेरि
ति अनाहिताग्निविहिताग्न्यप्रणादिवत्तस्यस्याग्निसाध्यकर्मांतरत्वात्र कोपि दोष इति भाव: समानाधिक
रणेति कर्मवाचित्वे अमावास्यापराह्णशब्दयोरेकार्थवृत्तित्वाभावात् समानाधिकरण्यं न स्यादिति भाव'
कालस्योद्देश्यत्वे पि विधेयत्वेन न द्विरोधप्रणाविवक्षायायाग्रहादिकरणे भट्टहोमेश्वरोक्तत्वात् अमावास्या
कालवाचित्वे पि नापराह्णशब्दानर्थक्य यद्वापराह्णशब्दमावास्याविवक्षोपपद्यते रिति ध्येयं· कालसंब
धेति· उद्देश्यवक्य: तस्य च साथेक्षत्वान्न द्विरोधप्रणा[illegible]मावास्याशब्दस्य कर्मविशेषवृत्त्वे पितृत्रय
थाकालसंबंधमपेक्ष्य वृत्तित्वपोद्धृद्धिकरणोक्तक्रमस्याभि: मनुवचनस्येति अत्रापि दर्शशब्द: उक्त
युक्ते: कालपरो न कर्मपर: कालपरत्वे च सति श्राद्धशब्दो न पितृयज्ञपर: अस्य प्रत्यक्षत्वस्य तितो

सोम-४ मावास्यायामेवविहितत्वेनतदन्यत्राप्राप्त्यानत्रिमेधायोगात् तस्मात्कालवाचिदर्शशब्दानुरोधात्श्रा
६० द्धशब्दोपिमासश्राद्धपरइतिभावः ननुमासिमासियद्दादर्शइत्यादिस्मृतेर्मासिश्राद्धस्याप्यमावास्याव्य
तिरिक्तकालेनप्रसक्तेरित्याशंक्याप्रस्तुवचनात्प्राप्तिमाह सर्वेष्विति प्रयोजनंपूर्वपक्षेदर्शविकोरेपु
पष्टत्रिसिद्धेतेनुनप्रवृत्तिः अधानंपोर्णमास्यांचेदुक्तंदर्शेकरिष्यते अनेनंपितृयज्ञस्येत्त्रत्रेचनक
रिष्यति भाष्योदाहृतश्लोकोक्तंचेत्तत्रार्थत्वमावास्याशब्दस्यकालवाचकत्वेनस्वशब्दंभिहितकाल
योगित्वात्पितृयज्ञेनेनंगस्यादिति पश्वंगशब्दास्यात्तदागमेविधानात् पितृयज्ञस्यदर्शांगत्वेकालवाच
कशब्दवाच्येधबदिकैंहकस्यापिवाधाभावात्पश्वंगश्शनेतिप्रत्यवस्थानात्संगतिः द्वितीयाचोदक
प्राप्तशब्दात्तोद्वितीयेत्यर्थः ननूक्तवतेतितृतीयांतस्यपश्चन्वयायोग्यत्वात्नप स्यांगत्वमित्यतआ
ह नेतितृतीयांपयकृत्यकेवलत्वत्प्रातिपदिकार्थस्यैवपश्वन्वयइष्यते नचतत्रायोग्यत्वेनचतृती
यापयक्कारणेप्रातिपदिकार्थस्यपश्वंगत्ववोधकस्कृत्यभावात्तदंगत्वापत्तिः समभिव्याहारलक्षणा
वाक्यादेवतदंगत्वसंभवादित्यर्थः तदेवाभिनीयदर्शयति तद्धपुक्तमिति ननुतद्धपुक्तमाग्नेयमित्यु
क्तेतद्धतोपिदेवतान्वयात्स्वदेयत्वस्यादित्याशंक्यपशुप्रगदेवत् वतादेवतायाचान्वयेनन्तद्धपुक्तं सोम०
लाकारेणदेवतान्वयाभावात्नत्रिवतः प्रदेयत्वंतस्मादुधनद्वारापश्वंगत्वमेवतद्वतः नत्वेवमपिश्रुतोप ६०

कारणैवनद्धं गतास्तु किमस्य तत्त्वं यनेनेति वाच्यं चोदकप्राप्तवर्हिष्यामेवरूपाकरणसिद्ध्यातादर्थ्यैस्य
दृष्टार्थत्वापत्तेः तस्माद्दृष्टे नैवर्वं यनेनतद्गतत्वमित्याह साचेमिनन्वेवंतत्वते ति तृतीयायाश्चान्वयः नचतथा
सति इत्थंभूतलक्षणेतृतीयामाश्रित्यतृतीयांतस्यैवयशनान्वये गौणक्रियतामिति वाच्यं कारकविभक्तेः
संभवेत्यामित्थंभूतलक्षणतृतीयायास्वीकारयोगादेवमपियूपपरिवीयेसंशयस्यान्वयाश्चेत्यत आह येयमि न
ति व्यापत्तपति श्रयतीतियावत् एवं च यूपेरशनाव्यापायेत्यर्थः पर्यवसानात् यूपमिति द्वितीयानुवाद
त्वोत्सर्गयूपस्यार्था यद्वायश्चर्थापिहि रशनायूपेव्यापारितास्तीतस्य इति मानंतरनयस्येवरूत्यार्थिकप्राधान्याभि
प्रायाद्वितीयेति भावः ननु यशनंवयनार्थेतस्यैव चोदकप्राप्तारशनेत्यत आह येनेति सिद्धांते पि चोदकप्राप्तयू
पसंस्कारकरशनांतरस्याग्नीषोमीयकाले कस्यविद्यमानत्वाद्वितीयस्याश्शनायाः समुच्चयएववाच्य इति आ
१ वश्यके समुच्चये सति दृष्टार्थत्वापर्यूरशनयेवसमुच्चय इति भावः यूपार्थत्वेहि रशनायापरिव्याणद्वाराचं
तदेवत्वसिद्धं परिव्याणस्येवरशनार्थ त्वादित्याशयेनाह तदर्थं चेति रशनयाभाव्यमानमपिपरिव्याणं यू
८ पार्थमंदृष्टार्थत्वप्रसंगात् किंतु दृष्टार्थत्वाद्रशनार्थमेव परिव्याणमित्यर्थः एवं च परिव्याणस्य यूपार्थत्वासंभ
वाद्यूपएवपरिव्याणार्थः सन्रशनार्थ इत्याह यूपो पीति यत्रक्वचनस्थाणौ प्रतिमुक्तापिहि रशनाप्रश्चनय
कमणपकल्पते नान्यथाऽऽनेनस्याणुस्थानीयत्वाद्यूपोपरशनार्थ इत्यर्थः दार्थेति यूपमपीत्वद्दर्शक

चाषेवं च नद्युराप्यर्थं गत्वा संभवात्कल्पं प्रामाकरमते इर्व· ६

र्थारशब्दनयापरिमाणोस्मिन्नितत्परिहारादार्थं गायत इतिभावः सर्वमिति इदमुपलक्षणं एवंपदेऽप्यश्विनं
ग्रहं गृह्णीत्वोपनिष्क्रम्यपूर्वं परिव्ययतीतिवाक्यानन्तरमनर्थकस्य त्यारिव्याणस्य रूपसंस्कारार्थत्वस्य एवं प
र्नैमित्तिकत्वेन तद्विधायकत्वेनार्थवत्वात् तद्वाक्यान्तरं कल्पयेतीयं तौ गौ वयं भावेवं वन्नूस्त्वचार्थक
चाद्यर्थं गत्वा संभवात्कल्पं प्रामाकरमते इर्थ संभवादित्यपिदूषणं व्यः सिद्धान्ते तद्वाक्यस्य रूपसंस्कारकत्वेनपरिव्या तु
२ णविधायकं इदं तु वाक्यं तद्वाक्यं प्राप्तस्याश्विनग्रहणोत्तकालं परिव्याणं तत्रार्थप्राप्त्या शब्देनात्तस्याऽपरशब्दानाव
२ त्स्तिंगादशब्दानादित्यधिकरणन्यायेन शब्दानाधर्मसाधारण्यप्राप्तं त्रिरवचनानुवादपरिव्याणोत्तरकाले पराणावि
धत्तइत्युभयोरपि सार्थकत्वमिति· ननु वं पनार्थत्वात् स्वरूपसाधकत्वं कदैव त्वात् रपरानार्थवत् पि रूपं
मिति प्रयोजनस्थानात्त्वात्तिः तस्य रूपादिति इह स्वरोरूपादुपादानमिति त्यिवन सत्याद्यत्तस्य सिद्ध
स्यत्वरूपकरोतीत्यस्य रूपात्वरोरूपाद्दानार्थकत्वस्यात्रसिद्धनयादितीयपदार्थस्य एवं पच्चोनुपपत्तेः तस्मा
दिह स्वरूपः प्रयवृत्तनार्थस्येतावन्मात्रमेवकृत्याद्य एतदपि करणसिद्धं प्रयत्नानार्थत्वमंगीकृत्यैवतत्रम
तेः स्वरितत्वाभिदिप्रयोगस्यविकारः एवं चमनुत्वस्य रूपस्य सत्वस्य प्रकृतेगानकौतिरूपादानार्थ
त्वं तत्र व्युत्पादितं तत्रैवात्रसिद्धं तेवतु गनिमनुरूपोकृत्स्वरूपनिराकरणे तामेव वाक्यात्तरगतस्य व राम०
मरित्रहाग्योगात्‌ रूपस्यतिमध्ये मत्वमत्स्वीकार्यत्वमापाद्येनाह स्वस्मस्मतिस्थकप्रतिज्ञात्मककविभक्ते ६१

सत्यां संभवे च सामान्यार्थकपदकाङ्क्षे विप्रतिपादनायोगात् स्वरोऽपूर्वार्थे तथा अदृष्टार्थत्वप्रसंगाच्चोत्तरार्थ एव
स्वरूपे स्यादित्याह स्वरूपेति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तत्स्वरितसंबंधलक्षणयावबोधनसंबंधनिष्ठं घटनाषष्ठी
त्यर्थः यद्यपि दृष्टादृष्टसंस्कारसमूहात्मकपूर्वावयवत्वं स्वरेणैतेन संभवति तथापि तदाधारदृष्टत्वमवत्वाभिप्राय
षष्ठ्या शब्दः प्रयोजनं एवं चेत्तस्मिन्नश्रीदोषस्यापद्यतेनैव प्रतिपत्तिसिद्धेः नानुवंध्याद्यधारणं तथा यक
गणोपस्थकस्यचित्प्रयोगेऽनेन सिद्धं तेन यावदनुवंध्यान्तं धारणं प्रकरणतो च सर्वैर्धामंतरमभिलिखसूत्रार्थस्तु स्व
रूपस्याभिपूर्वाणं स्यात् एवं पश्यस्व रूपं करोतीत्यस्य षष्ठीवलेन स्वरूपं तं रूपं करोतीत्यर्थः पर्यवसानेऽसति पूर्वकदे
शतयातदगलो चित्याद्दिति दर्शपूर्णमासयोरित्यत्र प्राधान्यविशेषात् उक्तेरर्थाकालयोगाद्धितानां समाधानप्र
यातादीनामित्यर्थः यो दर्शमासस्य विकारणापुनरुक्तिमाशंक्याह ऐंद्राग्नमिति एतत्स्वरूपवदित्यनेनैव पौर्वापर्ये एतत्स्व न १
यवाक्ये प्राक्तोयोपसमप्राधान्याङ्गानां गौणत्वविचारस्तत्संगतिः प्रसक्तविचारेण तदपरिहार्यसमाधेयदर्शसह
वविचारः क्रियत इति संगतिमपि सूचयति नन्वप्युक्तत्वात्तत्राप्युत्तरस्यमीमांसाज्ञोपजीव्यत्वात् अनुक्तेनतु दर्शपू
र्णमासनामः तस्य विद्वद्वाक्येन व्युत्पादितत्वेन प्रसिद्धार्थतया प्रधानभूतस्याख्यातस्य कांक्षाभोजित्वायेन ल
नामानुरक्तेरेवान्याय्यत्वादित्यत आह नामेति विद्वद्वाक्येन समुदायएव नाम्नो व्युत्पादनात् एतत्समुदायस्य च याग
त्वाभावेनतत्परत्वे यत्नेलक्षणाप्रसंगेन प्रधानस्याख्यातस्य स्वार्थपरित्यागापत्त्या प्रकृते कांक्षाभोजित्वाप्याप्नवत्तरेणा

[redacted]

(आवेवंधनऊरा पक्षांगत्वासंभवात्कथं शाब्दकरणतेत्युर्व)

सोम॰४ पक्षे दर्शितायाः पक्षांगत्वमिति व्याचष्टे किंत्विति उत्तरमाह एकपक्षेति पक्षार्थतया सन्निप्रयोजनं यदुपाकरणं तस्याऽऽर

६१ डुपकारकं एकपरिव्याणं त्वाप्रत्ययार्थ समानकर्तृकत्वबलात् आरभ्नाचरतीययाऽदं परिव्याणार्थीनत्वस्मदीयपूर्व

पक्ष इव परिव्याणं आरभ्नार्थं तथा च पक्षार्थोपकरणार्थपरिव्याणद्वारा आरभ्नायाः पक्षांगत्वमिति पूर्वः पक्ष इत्यर्थः

एकपश्वपशोर्वे धनीयतया वे धनार्थत्वे पि एकपरिव्याणसंभवान्नोद्यादृत्यर्थः एकपक्षे वेत्येवकारः सिद्धान्तत्विति

२ परिव्याणस्य त्वाप्रत्ययैककर्तृकत्वावगमान्नस्य प्रयोगैक्य विमर्शो धीमांगत्व धीरिति व्योपरिव्याणस्योपकरणांग

त्वविलिंबतप्रतीतिकं एकांगत्वं तु द्वितीययाऽऽकृष्टत्वावगम्यत इति तदेव स्फुटं तस्य आरभ्नापरिव्याणद्वारा एकपार्थ

वनपश्वर्थे विसिद्धान्त इत्यर्थः तथ्यासति एकपश्वैवानपारभ्नायाः परिव्याणं नत्वनया एकपेपशुर्वे धनीय इति पूर्व

पक्षकारिणे एवं पक्षसिद्धान्तयोश्चाहकप्राप्तएकैवारभ्नायाः पशोर्वेधनमिति नाख्यानुष्ठाननविप्रतिपत्तिरित्यर्थः

ख्यमते तु ताभ्याम् आभ्याय शर्वभ्यत इति एवंत्तवाक्ये नैवानुष्ठाननविप्रतिपत्तिर्दर्शितोवोध्यः किं च भाष्ये सामिक

क्रतौ पैकएकैपएकारस्य पशूनां विनियोजने प्रतिपशु आरभ्नाकार्या एवं पक्षे सिद्धान्ते तु एकपस्त्योण प्रचाराभ्ना

यामेद हेत्वभावात् द्वैरभ्न्यमेवेति सवनीयविकृतिनिर्द्वेकादशिनीषु पशुप्रयोजनमुक्तं तदपि न सिध्येत्परिव्याण

मुपाकरणस्य आरडुपकारकत्वसंभवमंगमिति तदीयपूर्वपक्षे सकृत्कृतस्यैव परिव्याणस्याऽऽरद्धमाणविशेषत एम॰

यातं त्रेणस्यैवपशूपकारिणो एकपकारकत्वसंभवेनारण्यत्नौप्रमाणाभावात्प्रतिपशुरभ्नाभेदानुपपत्तेरित्याह प ६१

गणा इति स्वपक्षे तु बंधनार्थत्वेन दृष्टार्थत्वात्तत्र यूपबंधनार्थं रशनाभेद आवश्यक इति भावः ननु परिव्ययीयोपाकृ धि
तेर्व्यनान्यथा ते नैकस्मिन् परिवीयोपाकृते अपरस्यापि तथैवोपाकर्तुं शक्यत्वान्न द्वयं परिव्याणमित्यतो रशनाभेदः सिद्ध्ये
दित्यत आह इत्यामामिति एकस्मिन्परिव्याणे सर्वेभ्यः पूर्वमनुष्ठिते सर्वे परिवीयोपाकृता भवंत्येव न चानंतर्यार्थे
परिव्याणे द्वितीयेऽप्युक्तेति सिद्धं तत्र रत्नयं एवोक्तमिति भावः सूत्रार्थस्तु पश्वंगं रशना स्यात् पश्वाज्ञये विधानात्तद्वाक्येन
पशुसंबंधमात्रमप्यविधानादिति यावदितिशब्दस्यापि तद्वाक्यशेषे पौर्णमासि पर्यायत्वेन प्रसिध्यार्थत्वादित्य
पि द्रष्टव्यं तथा च दर्शपौर्णमासयोः पूर्वः पौर्णमास इतरः अथ यत्पौर्णमासीं पूर्वामारभते तदयथापूर्वं क्रियते त
त पूर्वमारभमाणः सारस्वतौ चरू निर्वपेत् सरस्वते द्वादशकपालममावास्यायै सरस्वती पौर्णमासः सरस्वान्
ङ्भावैतौ यथापूर्वं कल्पयितारभत इत्यत्र दर्शपौर्णमासयोरिति दर्शशब्देन निर्दिष्टस्यामावास्या वै सरस्वतीति
अमावास्याशब्देन पुनः पूर्णमस्योरमावास्यादर्शशब्दयोः पर्यायत्वेन तथा यत्पौर्णमासीं पूर्वामारभत इति पौ
र्णमासीशब्देन निर्दिष्टस्य पूर्णमासः सरस्वानिति पूर्णमासशब्देन पुनरपि पूर्णमसोर्न पौर्णमासीपूर्णमासश
ब्दयोरपि पर्यायत्वेन प्रसिद्धार्थत्वात्ताभ्यां प्रसिद्धार्थत्वमित्यर्थः प्रयोगतन्त्रं पौर्णमास्याधिकरणवत् ज्योतिष्टोमे
तुल्यान्यविशिष्टानि हि कर्माणि पूर्ववदाख्यातस्य नामधेयपरत्वं तन्त्रलक्षणं कारयति नामधेयमिति तद्वदिह वाक्यां
तरप्रसिद्धत्वाभावादिति भावः ततश्च पूर्ववैलक्षण्येन प्रत्यवस्थानात्संगतिः सूचिता ननु वाक्यांतरप्रसिद्धत्वाभावे
पि ज्योतिष्टोमाख्येति योगस्य सोमयागमात्रे संभवात्तदनुसारेणाख्यातस्यापि कांस्यभोजिन्यायेन तत्रैव वृत्तिर्यु

~~...संख्यात्स्तोत्रीया... [illegible]~~

सोम-४ ६२ केत्यत आह ज्योतिरग्र्यादिति ज्योतिरग्र्यास्तोमानं एवाप्रसिद्धास्तथा ज्योतिरग्र्यस्तोमप्रसिद्धावपि ते स्तोमाः प्रकृतयागा
नामधेयत्किं विधायाविशेषणं वा विधीयेत प्रसिद्धानन्तु त्रिवृत्त्वं वदन्ताः सत्यं दृष्टा एकविंशाः एतानि वावतानि ज्योतींषि
य एतस्य स्तोमाः इति वाक्ये त्रिवृदादिषु ज्योतिःशब्दप्रयोगात् त्रिवृदादयस्तेषां मास्तोमाः ज्योतिरग्र्याः प्रसिद्धा इत्यत आ
ह त्रिवृदादिष्विति त्रिवृदादिषु ज्योतिःशब्दप्रयोगमात्रात्तेषां ज्योतिरग्र्यात्वं तस्य कर्मदीप्तिहेतुत्वादिना गौणत्वे
७ नाप्युपपन्नेत्यर्थः नच पूर्वोयज्ञेपि ज्योतिष्टोमशब्दो गुणविधिः किंतु त्रिवृदादिवद्यौगिकं नामधेयमेव नतत्र
ज्योतिरग्र्यास्तोमाभावे कथं यौगिकत्वमिति वाच्यं ज्योतिष्टोमा हवनीयायज्ञीनां स्तोमेष्वपि त्रिष्वेवं यौगिकत्वोपप
त्तिरिति भावः तत्संनिधौ स्तुत्यं च यद्योग्यं विध्यंतराभावात् नायं स्तुत्यर्थो निर्देश इत्यनुष्ठायाद्दाहास्तुवेति ननु त्रि
वृदादयः स्तोत्रीयत्रयस्य सर्वयागांगत्वात् स्तोत्रीयासंख्यात्मकास्त्रिवृदादिस्तोमा अपि प्रकृतसर्वयागांगमिति भावः
नन्विदमयुक्तं ग्रहं वाग्रदीत्वाचमसंचोन्नीय स्तोत्रमुपाकुर्यादिति वाक्येन स्तोत्रं सोमसंस्कारकग्रहणस्य च यो
मसोन्नयनस्यांगमित्यवगमाद्वाक्यसंयुक्तस्य स्तोत्रस्य प्रकरणेन सर्वयागार्थत्वागदेवं च स्तोमा अपि स्तो
त्रांगभूतात्तद्वारा सोमयागांगमेवेति शंकते सोमयागेति तेन तदिति इदं हि वाक्यं स्तोत्राणां ग्रहणांगत्वं विधा
तुंन क्षमते तथा हि स्तिग्रहं वाग्रहीत्वाचमसंचोन्नीय स्तोत्रमुपाकुर्यादित्येवं रूपता वाक्यस्य स्यात् तस्मादुपकु
र्यादिति उपाकरोतिधातुप्रयोगेणास्य वाक्यस्य स्तोत्राणां ग्रहणांगत्वविधायकत्वाभावाद्वाक्यसंयोगाभावे राम०
न स्तोत्राणां प्रकरणविनियोगस्य लभ्यप्रतिहतमेवं च इदं वाक्यं कालार्थसंयोगपरं इत्याशयेनेदं वोध्यं स्तोत्राणाम ६२
पासंख्यात्मकत्वात् स्तोत्रपुरःकाम्येष्टिवांगं न प्रकृतसर्वयागानामिति स्वतत्याह स्तोमादीनामिति प्रकरणविरोधेनेत्यो

न्वियागांगत्वेपिकथंत्रिवृदादीनांसर्वयागांगसंबंधसिद्धिरित्यतआह स्तोत्रीयासंख्येतित्रिवृदादेस्स्तोत्रीयानव
कार्थत्वात् पंचदशादिशब्दानामपिस्तोमेद्विविधिः पंचदशाद्यर्थे इति विहितड्प्रत्ययांतत्वेनस्तोमवाचकत्वात् स्तो
२५ मशब्दस्यचस्तोत्रसाधनीभूतगतसंख्यार्थकत्वात्तस्याश्चस्तोत्रीयगत्वात् स्तोत्रीयांगसंख्यात्मकास्त्रिवृदादयस्तोत्र
द्वारासर्वेषांप्रकृतयागानामविशिष्टाइत्यर्थः ननुफलवाक्येनफलसंयुक्तोयागोविधीयतेतस्यचसोमवाक्येनद्र
व्यविधीयतेतत्कथंभावापेक्षयाचस्तोत्राद्यत्वम् इति सोमयागस्यैवप्राधान्यंनचफलवाक्यस्यफलसंबंधमात्र
तात्पर्येलाघवात्तुकर्मोत्पत्तावपीति वाच्यंसोमवाक्यस्यद्रव्यमात्रविधायकत्वंलाघवात् ननुद्रव्यविशिष्टकर्मो
त्पादकत्वमित्यपिवक्तुंशक्यत्वात् नचैवमुत्पत्तिसंयुक्तफलावरोधात्सर्वेभ्योज्योतिष्टोमइतिफलांतरसंबंधानु
पपत्तिः तत्रापिपक्षेज्योतिष्टोमइतिवाक्येउत्पत्तिवाक्यावगतकर्मस्वरूपावगमकंनकिंचिदस्ति ज्योति
ष्टोमपदंचसर्वकामवाक्येश्रुतं तत्फलयुक्तमेवप्रत्यभिज्ञापयेदितिफलांतरसंबंधानुपपत्तेस्तुल्यत्वात्तस्मा
त्फलयुक्तत्वयाप्रत्यभिज्ञानेपितदंशातिरस्कारेणकर्मस्वरूपमात्र~~भावार्थोवर्त्तनीयः फलवाक्यस्यचकर्मो~~
१। फलत्वमेवत्वस्यसर्वकामवाक्येनफलांतरसंबंधबोधइतित्वयावक्तव्यं तदेतन्ममापितुल्यमितिचेदुच्यते
सतिसंभवेसर्वत्रभावार्थोवर्त्तनीयः फलवाक्यस्यचकर्मोत्पादकत्वेद्रव्यवाक्येनामार्थस्यविधेयत्वंस्यात्
सोमवाक्यस्यद्रव्यविशिष्टकर्मोत्पादकत्वेतुफलवाक्येफलस्यैवविधेयत्वात्कर्मणवविधेयमितिउभयत्रभावार्थविः

सोम॰ ४ धिरित्यतः सोमवाद्य एव कर्मोत्पत्तिः न फलवाक्ये इति। भट्टसोमेभ्यस्तु फलवाक्ये यागविधौ भावनायाः फलं प्र
६४ तिगुणत्वात् यागं प्रति प्राधान्याद्वैरूप्यं स्यात्। उद्भिदादौ तु गत्यभावादिदं वैरूप्यमंगीकृतं न त्विह गत्यंतर
संभवादित्याह ज्योतिष्टोमपदे इति तदाहुः कतमानि तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा इति प्रकृतानुसारादिदं वा
क्यं नामनिर्वचनार्थं न तु स्तुत्यर्थमिति भावः ज्योतिःशब्दस्य गौणत्वेन तद्योगेन ज्योतिष्टोमनामनिर्वचनोप
पत्तिमभिप्रेत्याह अथापीति अविध्येतीति अनेनेदं फलकर्तव्यमित्यवगमानंतरभावात् कथमिदं कर्तव्य
मित्याकांक्षालक्षणप्रकरणस्येति भावः प्रसिद्धनिर्देशेति शब्दस्य स्वारसतः प्रसिद्धार्थप्रत्यायकत्वस्वाभावि
कमिति भावः तन्मात्रेति बहुव्रीहेर्मत्वर्थे विधानात् संबंधमात्रमपेक्षितं नांगांगित्वमिति भावः दीक्षणीय
यादीनां विकृतिष्वनतिदेशादिति देशप्रयोजनं सूत्रार्थस्तु प्रतित्वरूपकारणस्याविशेषात् सर्वाणि क राम०
र्माणि समप्रधानानीति ॥ इति मयूखमालिकायां चतुर्थस्य चतुर्थः पादः ॥ ॥ ॥ ॥३॥ ६४

(शास्त्रदीपिकाव्याख्या)

२०६

सोमनाथप्रणीता

93/22

2252